

SOCIJALNO-EKONOMSKE POSLJEDICE VANJSKIH MIGRACIJA RADNE SNAGE IZ JUGOSLAVIJE*

IVO BAUCIC

Neki brojčani pokazatelji

Među oko 9 milijuna stranih radnika koji su početkom 1971. godine radili u evropskim zemljama bilo je i oko 660 000 radnika iz Jugoslavije (tab. I). Njima treba priključiti još i oko 200 000 onih koji su poslije rata otišli na rad u prekomorske zemlje (najviše u Australiju, Novi Zeland, SAD i Kanadu), pa proizlazi da je početkom 1971. g. na radu u inozemstvu bilo ukupno oko 860 000 radnika iz Jugoslavije¹. Broj zaposlenih u inozemstvu neprekidno se povećava: krajem 1971. g. broj zaposlenih u inozemstvu porastao je na oko 950 000.

* Ovo je skraćen i nešto prerađen tekst priloga koji je rađen za potrebe Organizaacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) u Parizu.

1. Popisom stanovništva od 31. ožujka 1971. g. popisano je »na privremenom radu u inozemstvu« ukupno 671 908 radnika (izvor: Lica na privremenom radu u inostranstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971.). Valja napomenuti da se i u metodologiji Popisa predviđalo da će jedan dio radnika koji su na radu u inozemstvu, ostati nepopisan, a naročito oni koji su otišli iz gradskih naselja, jer za njih neće imati tko dati podatke. Osim toga, »licima na privremenom radu u inozemstvu« popisivači su trebali obuhvatiti samo one za koje su, prema izjavi davaoca podataka, smatrali da je njihov boravak na radu u inozemstvu **privremen**, tj. da će se nakon stanovitog vremena vratiti u zemlju. Iz toga proizlazi da Popisom od 31. ožujka 1971. g. nisu popisane sve osobe koje su poslije rata otišle u inozemstvo zbog zaposlenja, pa ni one osobe koje su otišle nakon popisa stanovništva u 1961. g. To se može dokazati i neslaganjem između podataka dobivenih posljednjim Popisom u Jugoslaviji i statističkih podataka zemalja imigracije. Tako je npr. Popisom dobiven podatak da su u SR Njemačkoj na radu 411 503 radnika, dok je u zvaničnim podacima njemačke službe za zapošljavanje registrirano 31. ožujka 1971. g., tj. na dan Popisa u Jugoslaviji, ukupno 436 262 radnika iz Jugoslavije (Izvor: Amtliche Nachrichten der Bundesanstalt für Arbeit, Nr 5, Nürnberg 1971.). Stvaran broj je znatno veći, jer tu nisu uračunati oni koji rade bez dozvole, pa nisu obuhvaćeni u statističkim podacima njemačke službe za zapošljavanje.

Glavnina jugoslavenskih vanjskih migranata zaposlena je u zemljama srednje i zapadne Evrope, a najveća zemlja imigracije jugoslavenskih radnika je SR Njemačka (65,9%; tab. I). Prisustvo radnika iz Jugoslavije značajno je i u nekim drugim evropskim zemljama imigracije, kao što su Austrija, Francuska, Švedska i Švicarska.

Tab. I Procjena broja radnika iz Jugoslavije u evropskim zemljama početkom 1971. g.*

Zemlje imigracije	broj	%
SR Njemačka	436 000	66,1
Austrija	90 000	13,6
Francuska	57 000	8,6
Švicarska	27 000	4,1
Švedska	22 000	3,3
Nizozemska	6 500	1,0
Italija	6 500	1,0
Belgija i Luksemburg	3 500	0,5
Danska	3 500	0,5
Velika Britanija	3 000	0,5
Ostale evropske zemlje	5 000	0,8
Ukupno:	660 000	100,0

* Procjena je izvršena u Odjelu za migracije Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu na osnovi statističke dokumentacije zemalja imigracije i jugoslavenske službe za zapošljavanje.

Odlazanje na rad u inozemstvo poslije drugog svjetskog rata započelo je u Jugoslaviji oko 1954. g. i to pretežno odlaskom na rad u Francusku i SR Njemačku. Ovo spontano, a u početku znatnim dijelom i nedozvoljeno napuštanje zemlje u potrazi za radom i boljom zaradom, osobito je poraslo u 1962. g. (tab. II). U 1964. g. jugoslavenske političke i državne institucije prihvaćaju zapošljavanje u inozemstvu kao potrebu u tadašnjim društveno-gospodarskim uvjetima. Od tada i jugoslavenska služba za zapošljavanje sve više surađuje sa stranim poslodavcima i stranim službama za zapošljavanje na organiziranom zapošljavanju naših radnika u inozemstvu.

Uporedo s povećanjem broja radnika iz Jugoslavije u evropskim zemljama, sklapani su i međudržavni sporazumi o zapošljavanju naših radnika u pojedinim zemljama imigracije. Tako je do sada jugoslavenska vlada sklopila sporazume sa vladama Austrije (1965), Francuske (1965), Švedske (1967), SR Njemačke (1969), Australije (1969), Nizozemske (1970), Luksemburga (1970) i Belgije (1970), kojima se regulira zapošljavanje radnika iz Jugoslavije i utvrđuje njihov pravni položaj.

Upoređujući broj radnika u inozemstvu (860 000 početkom 1971. g.) s brojem stanovnika (31. 3. 1971. popisano je u Jugoslaviji ukupno 20 504 516 stanovnika), proizlazi da Jugoslavija ima stopu vanjskih migracija 4,2, a ta je poslije Portugala najveća u Evropi (Portugal 5,7, Italija 3,4).

Tab. II Kretanje broja radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj, ukupno evidentirano na radu u inozemstvu kod Jugoslavenske službe za zapošljavanje i procjena ukupnog broja na radu u evropskim zemljama 1954—1971 g.

Godina	Broj radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj*	Ukupno evidentirano kod Jugoslavenske službe za zapošljavanje — na radu u inozemstvu**	Procjena ukupnog broja radnika na radu u evropskim zemljama***
1954.	1 801		3 000
1955.	2 085		3 500
1956.	2 297		4 000
1957.	2 778		4 500
1958.	4 846		10 000
1959.	7 310		15 000
1960.	8 826		18 000
1961.			30 000
1962.	23 608		50 000
1963.	44 426		90 000
1964.	53 057	7 019	115 000
1965.	64 060	38 019	140 000
1966.	96 675	84 159	210 000
1967.	97 725	93 825	220 000
1968.	99 660	145 231	230 000
1969.	226 290	247 266	420 000
1970.	389 000	348 750	550 000
1971.	415 466	406 690	710 000

* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1970. i Amtliche Nachrichten, Nr. 3, 1971., Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg. Stanje: do 1960. g. krajem lipnja, a od 1961. g. krajem srpnja.

** Izvor: Zapošljavanje u inozemstvu u 1964. i 1965. g., isto 1966, 1967, 1968, 1969. i 1970. g. i Zapošljavanje — Informacija br. 99; Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd. Stanje 31. prosinca navedenih godina, a za 1971. g. stanje 30. rujna.

*** Procjena na osnovi različite statističke i druge dokumentacije koja je prikupljena u Odjelu za migracije Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu. Stanje sredinom godine.

Kada se broj zaposlenih u inozemstvu početkom 1971. g. priključi broju od 3 850 000 zaposlenih u zemlji (prosjeak u 1970. g.) dobiva se podatak da je od ukupno 4 510 000 zaposlenih, na radu u inozemstvu 19,1 posto.²

Gospodarska uvjetovanost zapošljavanja u inozemstvu

Zemlje koje primaju i one koje daju radnu snagu prvenstveno se razlikuju u strukturama djelatnosti aktivnog stanovništva. Ako

2. U našoj statistici pod pojmom »zaposleni« podrazumijevaju se oni koji su u radnom odnosu u društvenom i privatnom sektoru, tj. bez individualnih poljoprivrednika, učenika u privredi i osoba koje rade s vlastitim sredstvima za proizvodnju npr. vlasnici zanatskih i ugostiteljskih radnji i sl.)

ekonomsku aktivnost jugoslavenskog stanovništva uporedimo sa situacijom u SR Njemačkoj, koja najviše privlači radnu snagu iz Jugoslavije, vidimo da je u Jugoslaviji 1961. g. bilo zaposleno u poljoprivredi gotovo 57 posto stanovništva, dok je u Njemačkoj 1964. g. u primarnom sektoru privrede radilo samo 11,4 posto aktivnih stanovnika (tab. III). Unatoč velikih uspjeha u poslijeratnoj industrijalizaciji zemlje, u Jugoslaviji je krajem 1970. g. još uvijek oko polovica aktivnog stanovništva zaposlena u poljoprivredi. Na jednog aktivnog poljoprivrednika dolazilo je samo 2,2 ha obradivih površina (u Njemačkoj 4,9 ha).

Tab. III Usporedba stanovništva Jugoslavije i SR Njemačke prema aktivnosti i djelatnosti

Aktivnost i djelatnost	Jugoslavija 1961*		SR Njemačka 1964**		
	Broj u 1000	%	Broj u 1000	%	
Ukupno stanovnika	17 400	100,0	58 266	100,0	
Izdržavani	9 060	52,1	31 118	53,4	
Aktivni	8 340	47,9	27 148	46,4	100,0
Poljoprivreda i šumarstvo	4 748	56,9	3 084	11,4	
Industrija, rudarstvo i zanatstvo	1 834	22,0	13 022	48,0	
Trgovina i promet	560	6,7	4 752	17,5	
Ostalo (usluge)	1 021	12,3	6 121	22,5	
Nezaposleni	177	2,1	169	0,6	

* Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1970, Savezni zavod za statistiku, Beograd, str. 78.

** Izvor: Handbook of Statistics for the Federal Republic of Germany 1970, Federal Statistical Office, Wiesbaden, str. 50.

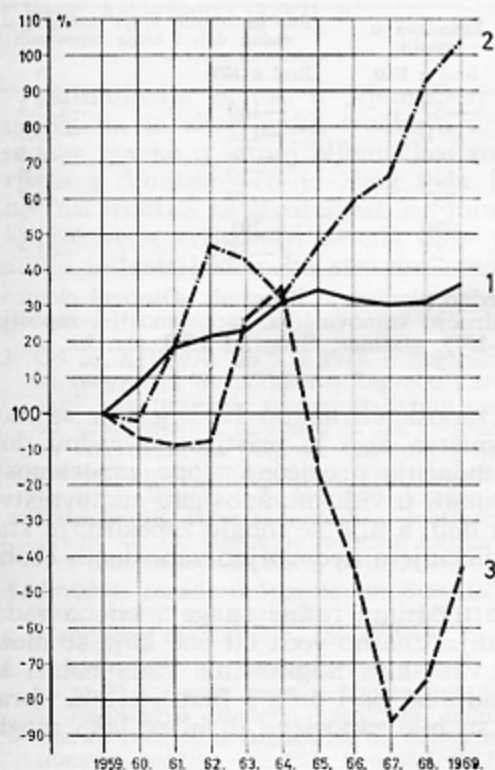
Želja da se napusti teška i sve manje stimulatívna poljoprivredna djelatnost kod poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije razvija se mnogo brže nego što se stvaraju radna mjesta u nepoljoprivrednim djelatnostima. Kada želje za prijelaz u nepoljoprivredne sektore privrede nije moguće ostvariti u zemlji, lako je shvatiti spremnost mnogih da do zaposlenja dođu odlaskom na rad u inozemstvo. Vanjske migracije radne snage iz Jugoslavije pretežno su jedan oblik prijelaza nedovoljno zaposlenog poljoprivrednog stanovništva u ostale sektore ekonomije.

Privredna reforma u 1965. godini imala je veliki utjecaj na povećano zapošljavanje u inozemstvu (tab. II). Prema jednom od ciljeva reforme jugoslavenskoj privrednoj proizvodnji trebalo je osigurati konkurentsku sposobnost na međunarodnom tržištu. To se trebalo postići prvenstveno modernizacijom radnih organizacija i različitim oblicima racionalizacije proizvodnje. Zbog toga se u

Tab. IV Pregled kretanja ukupnog broja zaposlenih u Jugoslaviji, osoba koje traže zaposlenje preko službe za zapošljavanje i broja slobodnih radnih mjesta 1960—1970. g. (godišnji prosjeci)*

Godina	Zaposleni ukupno			Traže zaposlenje		Slobodna radna mjesta		Odnos broja slobodnih radnih mjesta prema broju osoba koje traže zaposlenje
	Broj u 1000	Lančani indeks	Stopa zaposlenosti	Broj	Lančani indeks	Broj	Lančani indeks	
1960.	2 972		16,2	159 230		59 092		37,1
1961.	3 242	110	17,4	191 283	120	57 136	96	29,9
1962.	3 318	102	17,6	236 563	124	57 805	101	24,4
1963.	3 390	102	17,8	230 272	97	78 605	135	34,1
1964.	3 608	106	18,7	212 486	92	83 067	105	39,1
1965.	3 662	101	18,8	236 969	111	53 304	64	22,5
1966.	3 582	98	18,2	257 607	109	43 677	52	17,0
1967.	3 561	99	17,9	269 067	104	33 531	76	12,5
1968.	3 587	101	17,8	310 997	116	35 505	81	11,4
1969.	3 706	103	18,2	330 626	106	43 202	121	13,1
1970.	3 850	104	18,9	319 586	97	46 293	107	14,5

* Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Sl. 1. Indeksi kretanja ukupnog broja zaposlenih u Jugoslaviji (1), osoba koje traže zaposlenje (2) i prijavljenih slobodnih radnih mjesta (3), godišnji prosjeci 1960—1970. g.

Fig. 1. Trends in the total number of employed (1), the number of persons seeking employment (2), and the number of vacant jobs registered (3) in 1960—1969

prvim godinama reforme u Jugoslaviji smanjuje broj zaposlenih (tab. IV; sl. 1). Tek je u 1969. g. broj zaposlenih u Jugoslaviji bio veći od broja zaposlenih u 1965. g. Od 1966—1970. g. jugoslavenska služba za zapošljavanje mogla je zaposliti u prosjeku samo 13,6 posto osoba koje su se željele zaposliti u zemlji. Razumljivo je da bi disproporcije između broja prijava slobodnih radnih mjesta i broja prijava za zaposlenje bile daleko veće da se u tom razdoblju nije tako velik broj radnika zaposlio u inozemstvu (usporediti s tab. II). U 1968. i 1969. g. broj slobodnih radnih mjesta je u porastu, ali je zbog istovremenog povećanja potražnje raskorak zadržan (vidi sl. 1). U 1970. g. po prvi puta se nakon privredne reforme smanjuje broj osoba koje traže zaposlenje u zemlji (vidi tab. IV). To se također može tumačiti kao posljedica zapošljavanja u inozemstvu.

Objašnjenje porasta zapošljavanja u inozemstvu nakon početka privredne reforme može se dati i usporedbom kontingenta stanovništva koji je pristizao u radnu dob s brojem osoba koje su se uspjele zaposliti u zemlji (tab. V). U razdoblju 1966—1970. g. 291 000 osoba koje su prispjele u radnu dob, odnosno godišnje 58 000, nisu se mogli zaposliti u Jugoslaviji.

Tab. V Kretanje pristizanja aktivnog stanovništva i njegovog zapošljavanja u Jugoslaviji 1966—1970. g.*

Godina	Pristizanje u radnu dob	Zaposleno u zemlji	Razlika između broja pristiglih u radnu dob i broja zaposlenih	
	Broj u 1000	Broj u 1000	Broj u 1000	%
1966.	103	-57	-160	-155,3
1967.	120	8	-112	-93,3
1968.	120	44	-76	-63,3
1969.	114	124	10	8,8
1970.**	110	157	47	42,7
Ukupno 1966—1970.	567	276	-291	-51,3
Ø godišnje	113	55	-58	-51,3

* Izvor: Savezni zavod za privredno planiranje Beograd: »Osnovni elementi politike razvoja na području stanovništva, zaposlenosti i zapošljavanja u periodu 1971—1975. godine«, Beograd 1970, str. 20.

** Procjena.

Stopom povećanja broja zaposlenih nakon 1965. g. nije se mogao zaposliti niti dio stanovništva koji je pristizao u radnu dob i to kod relativno niske dotadašnje prosječne stope zaposlenosti (1965. g. 18,8). Uz to treba imati u vidu nezaposleno stanovništvo koje je ranije došlo u radnu dob, a nije se moglo zaposliti, te stalan porast potrebe za zapošljavanjem nedovoljno zaposlenih osoba u poljoprivredi.

Budući da je na stranim tržištima radne snage i cijena rada, pogotovo za pojedina zanimanja, znatno veća od one koja se može postići u Jugoslaviji, među vanjskim migrantima rada nalazi se i znatan dio kvalificiranih radnika, pa i onih s fakultetskim obrazovanjem, dakle osoba koje su bile zaposlene ili bi se lako mogle zaposliti u Jugoslaviji.

Reprezentativnim anketiranjem u Hrvatskoj, koje je izvršeno u vrijeme božićnih praznika 1970/71. g., utvrđeno je da je 57,7 posto vanjskih migranata prije odlaska bilo zaposleno u društvenom ili privatnom sektoru privrede (tab. VI)³ Iako se može pretpostaviti da su mnogi od njih prije odlaska ostali bez zaposlenja, očito je da su preko polovice radnika otišli u inozemstvo prije svega privučeni većom zaradom. Dok je prosječna mjesečna zarada svih zaposlenih u 1969. g. u Jugoslaviji iznosila oko 80 US dolara, u isto vrijeme je prosječna mjesečna zarada zaposlenih u industriji u SR Njemačkoj iznosila oko 255 US dolara, tj. 318 % više nego u Jugoslaviji.⁴

Tab. VI Vanjski migranti iz Hrvatske u odnosu na zaposlenost i djelatnost prije odlaska na rad u evropske zemlje*

Zaposlenost i djelatnost	Broj	%
Nezaposleni	69 400	26,7
Individualni poljoprivrednici	40 600	15,6
Zaposleni u društvenom sektoru	146 900	56,5
Zaposleni u privatnom sektoru	3 100	1,2
UKUPNO	260 000	100,0

* Izvor: Anketiranje 1970/71. g.

Stimulacija za rad u Njemačkoj nije bitnije umanjena činjenicom da je zbog većih troškova života kupovna vrijednost njemačke marke u samoj Njemačkoj znatno manja od službenog pariteta s dinarom. To je zbog toga jer migrant, dok je na radu, nastoji izdatke za život svesti na minimum, a povratkom u zemlju koristi veću vrijednost ušteda koje je sa sobom donio.⁵ Za kupovanje industrijske robe stranim sredstvima plaćanja, migrant do-

3. Od 26. XII 1970. do 5. I 1971. u organizaciji Odjela za migraciju Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu i službe za zapošljavanje u SR Hrvatskoj, anketirano je reprezentativnim uzorkom 6648 radnika, odnosno 2,6% od procjenjenog ukupnog broja vanjskih migranata iz Hrvatske. Radnici su anketirani za vrijeme božićnih i novogodišnjih praznika koje su koristili u naseljima stalnog boravka. Rezultati anketiranja interpretirani su u: I. Baučić i Z. Maravić, Vraćanje i zapošljavanje vanjskih migranata iz SR Hrvatske, Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, sv. 10, Migracije radnika, knjiga 2, Zagreb 1971. U daljnjem tekstu ovo anketiranje se citira pojmom: »Anketiranje 1970/71«.
4. Izvor iz zarade u Jugoslaviji: Statistički godišnjak Jugoslavije 1970. Savezni zavod za statistiku Beograd, str. 264, a za zarade u Njemačkoj: Handbook of Statistics for Federal Republic of Germany 1970, str. 164.
5. Krajem 1970. g. kupovna vrijednost njemačke marke u Jugoslaviji bila je za 31,5% veća nego u Njemačkoj. Nakon devalvacije od 20%, koja je u Jugoslaviji izvršena sredinom januara 1971. g., kupovna vrijednost marke veća je u Jugoslaviji za 57,7% nego u SR Njemačkoj. Izvor: Ekonomska politika, br. 984, Beograd, 8. II 1971.

biva popust od 10% pa i na taj način može povećati vrijednost ušteda od rada u inozemstvu.

Razumljivo je da zapošljavanje stranih radnika ujedno znači pomanjkanje domaćih radnika na tržištu radne snage u zemljama imigracije. To najbolje pokazuje situacija u SR Njemačkoj koja zapošljava najviše radnika iz Jugoslavije i u kojoj su radnici iz Jugoslavije najbrojnija strana grupa. Iako je tek u 1969. g. potpisan međudržavni sporazum o zapošljavanju radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj, u toj godini zaposleno je u Njemačkoj ukupno 192 000 radnika iz Jugoslavije. Krajem 1969. bilo je još 23 914 nepopunjenih radnih mjesta koja su ponuđena radnicima iz Jugoslavije. Krajem januara 1971. g. od ukupno 78 000 slobodnih radnih mjesta za strane radnike u SR Njemačkoj, radnicima iz Jugoslavije je ponuđeno 43 000 slobodnih radnih mjesta, odnosno 54,4 posto svih slobodnih radnih mjesta za strane radnike. Očito je da u SR Njemačkoj postoji velika potražnja za stranom radnom snagom, a da su radnici iz Jugoslavije osobito cijenjeni.

I u drugim zemljama zapadne i srednje Evrope postoji velika potražnja za radnicima iz Jugoslavije, ali su ostale zemlje u odnosu na Njemačku manje privlačne radnicima iz Jugoslavije. U Austriji i Francuskoj zarade su znatno niže nego u Njemačkoj.⁶ Niže zarade u Austriji u odnosu na Francusku kompenziraju se bližinom Austrije. Zapošljavanje u Švedskoj manje je stimulativno zbog velike udaljenosti, a to se donekle nadoknađuje većom brigom za što bolji smještaj i asimilaciju stranih radnika.

Veliko značenje različitog udjela pojedinih dijelova Jugoslavije u vanjskim migracijama

Iako sve zemlje emigracije radne snage imaju različitu zastupljenost pojedinih dijelova u vanjskim migracijama, u Jugoslaviji taj raspored emigrantskih regija ima specifično i neobično veliko značenje. Razlike u stopi vanjskih migranata u Jugoslaviji nisu identične razlikama u stupnju privrednog razvitka pojedinih dijelova zemlje, kao što je to u većini drugih zemalja koje imaju vanjsku migraciju radne snage. Zapadni dio Jugoslavije, koji je privredno razvijeniji, općenito je više zastupljen u vanjskim migracijama.

U statističkoj dokumentaciji jugoslavenske službe za zapošljavanje registrirano je oko 50 posto radnika koji su na radu u inozemstvu, a u zemljama imigracije radnici iz Jugoslavije najčešće su svrstani zajedno pod oznakom »Jugoslaveni«. Zato su od osobite

6. U Francuskoj npr. nekvalificirani radnik zarađuje u prosjeku neto oko 900 frs (US dol. 192). Izvor: »Pravni i ekonomski položaj jugoslavenskih radnika u Francuskoj«, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Bilten br. 30, Zapošljavanje u inozemstvu br. 4, Beograd 1971, str. 48.

koristi podaci o broju migranata po općinama, koji su prikupljeni za one koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965—1968. g⁷. Iz toga se vidi da u Jugoslaviji postoje dvije regije velikog broja vanjskih migranata. Prva je u dalmatinskoj Zagori, jugozapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini. Ovaj privredno slabo razvijeni krški i planinski kraj karakteriziran je tradicionalnim unutrašnjim i vanjskim migracijama radne snage, a isto tako i permanentnim iseljavanjem stanovništva. U nekim općinama ovog kraja imamo preko 4 puta veći broj radnika u inozemstvu od broja zaposlenih u općini.

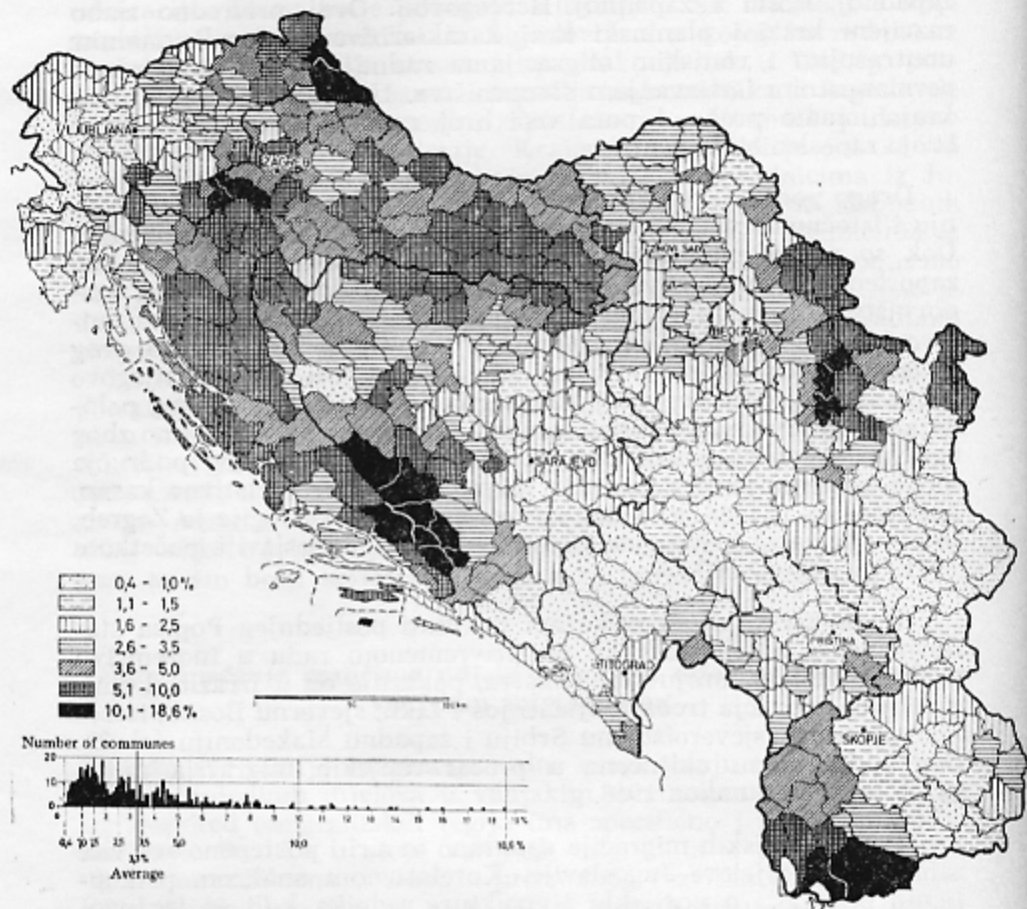
Drugo područje velikog broja vanjskih migranata zahvaća srednju i istočnu Hrvatsku, susjednu Bačku i sjeveroistočnu Sloveniju. Dok se prava emigracijska regija karakterizira velikim udjelom zaposlenih u inozemstvu među ukupnim brojem zaposlenog stanovništva, drugu emigrantsku regiju karakterizira veliko prostranstvo i veliki apsolutni broj vanjskih migranata. Najveći dio ovog emigracijskog područja nalazi se u Panonskoj nizini i njegovo uključivanje u tokove vanjskih migracija rezultat je teškog položaja u kojem se nalazi jugoslavenska poljoprivreda, a posebno zbog agrarne prenaseljenosti. Daljnja je karakteristika ovog područja da je u njemu proces vanjskih migracija započeo relativno kasno, znatnije tek u 1968. g. U centru ove emigracijske regije je Zagreb, grad i općina sa najviše vanjskih migranata u Jugoslaviji, početkom 1971. g. oko 42 000.

Karta na kojoj su prikazani rezultati posljednjeg Popisa stanovništva o udjelu radnika na privremenom radu u inozemstvu prema ukupnom broju stanovništva, pokazuje da u izrazitija emigracijska područja treba uključiti još i Liku, sjevernu Bosnu, istočnu Vojvodinu, sjeveroistočnu Srbiju i zapadnu Makedoniju (sl. 2). Ova područja su uključena u proces vanjskih migracija radne snage uglavnom nakon 1968. g.

Proces vanjskih migracija spontano se širi i postepeno sve više zahvaća sve dijelove Jugoslavije. Korelativnom analizom prikupljenih podataka o porijeklu i strukturi radnika koji su iz Jugoslavije otišli u Njemačku 1965—1968. g. uočava se da spontano uključivanje jednog područja u proces vanjskih migracija započinje u gradskim naseljima, te najprije zahvaća mušku radnu

7. Ove podatke su prikupili u zajedničkom radu na prethodnoj studiji projekta »Jugoslavenski radnici u SR Njemačkoj« Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu i Geografski institut Tehničkog sveučilišta München. Obraden je uzorak od 25% prijava koje su jugoslavenski radnici ispunili za zaposlenje u Njemačkoj 1965—1968. g. a koje su pohranjene u njemačkim diplomatskim predstavništvima u Jugoslaviji. Vidi: I. Baučić, Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj, Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, sv. 9, Migracije radnika, knjiga 1, Zagreb 1970.

snagu s boljim kvalifikacijama i u zrelijim dobnim grupama. Iz gradskih naselja proces se širi u seoska i zahvaća mlađu nekvalificiranu radnu snagu sa sve većim udjelom žena.

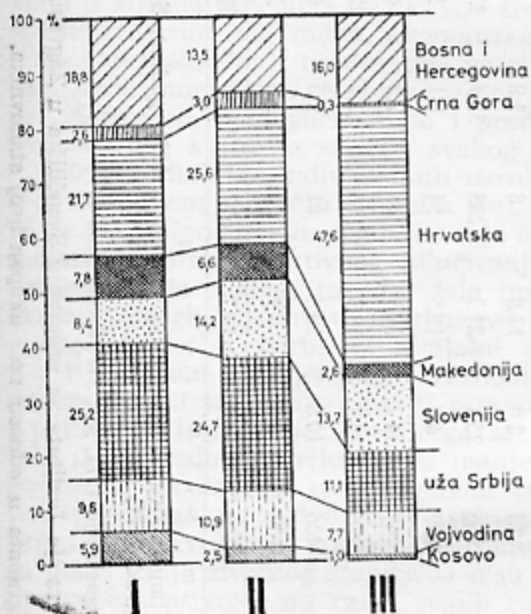
Sl. 2. Udio radnika na privremenom radu u inozemstvu prema ukupnom broju stanovnika po općinama (izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. g.)

Fig. 2. Number of workers in foreign employment in proportion of inhabitants in individual communes (1971)

Nakon sklopljenih međudržavnih sporazuma o zapošljavanju radnika iz Jugoslavije u pojedinim zemljama, jugoslavenska služba za zapošljavanje nastoji u proces vanjskih migracija brže uključiti jugoistočnu polovicu Jugoslavije. Uspjeh je postignut samo u toliko što su zaista »otvorena« nova emigracijska područja u tom dijelu Jugoslavije, ali time ne samo da nije prestao odlazak iz

sjeverozapadne polovice zemlje, nego čak nije ni smanjen, a naročito ne iz republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine i pokrajine Vojvodine. Razvijanjem novih emigracijskih regija u jugoistočnom dijelu Jugoslavije samo se smanjuje udio sjeverozapadnog dijela zemlje u ukupnom broju vanjskih migranata i to se smanjivanje udjela vrši relativno sporo.

Za Jugoslaviju od posebnog je značenja učešće pojedine republike i pokrajine u vanjskim migracijama radne snage. Različita zastupljenost u udjelu vanjskih migranata osobito dolazi do izražaja u usporedbi s učešćem pojedinih dijelova Jugoslavije u ukupnom stanovništvu i među zaposlenima u Jugoslaviji (tab. VII, sl. 3). Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Slovenija imaju veći

Sl. 3. Udio pojedinih republika i pokrajina Jugoslavije u ukupnom stanovništvu 1968. g. (I), zaposlenim u Jugoslaviji 1968. g. (II) i otišlim na rad u SR Njemačku 1965—1968. g. (III)

Fig. 3. Share of the individual republics and provinces in Yugoslavia's total population in 1968 (I), in the total number of employed in Yugoslavia 1968 (II) and in the number of persons who took up employment in German F. R. in 1965—1968 (III)

udio u broju migranata nego što im je udio u broju stanovnika Jugoslavije, a Hrvatska i Bosna i Hercegovina imaju i veći udio zaposlenih u inozemstvu od udjela među zaposlenima u zemlji. Dok se Bosna i Hercegovina ističe odnosom broja zaposlenih u inozemstvu prema broju zaposlenih u zemlji, jer na 100 zaposlenih u zemlji dolaze 41,4 zaposlena u inozemstvu, Hrvatska ima ne samo najveći apsolutni broj vanjskih migranata rada, nego i najveću stopu migracije (vidi tab. VII). Stopa migracije u Hrvatskoj od 7,5 najveća je u Evropi.

Tab. VII Stanovništvo Jugoslavije, zaposleni u zemlji i zaposleni u inozemstvu po republikama i pokrajinama*

Republike i pokrajine	Stanovništvo ukupno*		Zaposlenost u zemlji**				Zaposleni u inozemstvu				Odnos procije- njenog broja zaposlenih u inozemstvu prema broju zaposlenih u zemlji
	Broj u 1000	%	Broj u 1000	%	Stopa zaposle- nosti	Popisani na privrem- nom radu 31. III 71.		Procjena ukupnog broja***		Stopa vanjskih migra- cija****	
						Broj u 1000	%	Broj u 1000	%		
Bosna i Hercegovina	3 743	18,3	518	13,4	12,9	137	20,4	195	22,7	5,2	37,6
Crna Gora	530	2,6	78	2,0	13,8	8	1,2	8	0,9	1,5	10,2
Hrvatska	4 423	21,6	966	25,1	21,2	225	33,4	330	38,4	7,5	34,2
Makedonija	1 647	8,0	259	6,7	15,5	54	8,1	57	6,6	3,5	22,0
Slovenija	1 725	8,4	547	14,2	30,9	48	7,2	60	7,0	3,5	11,0
Uža Srbija	5 241	25,4	976	25,2	18,3	115	17,1	120	14,0	2,3	12,3
Vojvodina	1 950	9,5	406	10,8	20,6	61	9,0	65	7,5	3,3	16,0
Kosovo	1 244	6,1	100	2,6	7,9	24	3,6	25	2,9	2,0	25,0
Jugoslavija	20 505	100,0	3 850	100,0	18,2	672	100,0	860	100,0	4,2	22,3

* Izvor: Prvi rezultati Popisa stanovništva i stanova od 31. marta 1971. godine, Statistički bilten br. 662, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1971.

** Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, str. 347. Prosjek za 1970. g.

*** Izvor: Procjena Odjela za migracije Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu. Stanje početkom 1971. g.

**** Procijenjen broj vanjskih migranata u odnosu na ukupan broj stanovnika.

Razlikama prirodne sredine te socijalno-ekonomske strukture i razvitka ne mogu se objasniti ovako velike razlike u udjelu vanjskih migranata iz pojedinih dijelova Jugoslavije, jer se regije emigracije ne podudaraju s prirodnim ili socijalno-ekonomskim regijama. Razlozi ovakvog rasporeda emigracijskih područja vrlo su složeni, a možemo ih podijeliti na: psihološko-individualne, sociološko-grupne i ekonomski položaj pojedinih republika i pokrajina u poslijeratnom razvoju Jugoslavije.

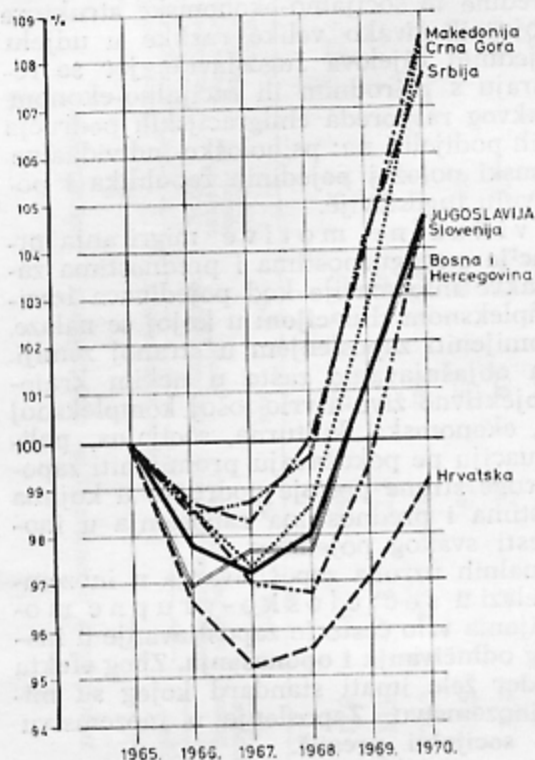
Psihološko-individualne motive migriranja prvenstveno pokreću **informacije** o mogućnostima i prednostima zaposlenja u inozemstvu. Ovakve informacije kod pojedinaca izazivaju **nezadovoljstvo** sa kompleksnom **situacijom** u kojoj se nalaze, pa tu situaciju nastoje promijeniti zaposlenjem u stranoj zemlji. Pomanjkanjem informacija objašnjavamo zašto u nekim krajevima u kojima pojedinci objektivno žive u vrlo lošoj kompleksnoj situaciji (stambena, radna, ekonomska, kulturna, socijalna, politička i individualna), tu situaciju ne pokušavaju promijeniti zaposlenjem u inozemstvu. S druge strane postoje područja u kojima su informacije o mogućnostima i prednostima zaposlenja u inozemstvu dio kulturne svijesti svakog pojedinca.

Zbir psihološko-individualnih uzroka zapošljavanja u inozemstvu na jednom području prelazi u **sociološko-grupne motive**. U emigracijskim regijama vrlo često je zapošljavanje u inozemstvu rezultat **kolektivnog odlučivanja i oponašanja**. Zbog **efekta demonstracije** susjedi također žele imati standard kojeg su migranti postigli radom u inozemstvu. Zaposlenje u inozemstvu postaje faktor u borbi za **socijalni prestiž**.

U čitavom poslijeratnom razdoblju nastoji se na različite načine postići što ravnomjerniji privredni razvitak svih republika i pokrajina Jugoslavije. Zbog toga se je vršilo prelijevanje kapitala iz privredno razvijenijih u manje razvijene dijelove zemlje. Relativno zaostajanje u privrednom razvitku učinilo je stimulativnim odlazak na rad u inozemstvo naročito za stručne radnike privredno razvijenijih dijelova Jugoslavije, koji svoje veće potrebe za poboljšanje životnog standarda nisu u mogućnosti zadovoljiti u usporenom privrednom rastu svojih republika. Taj usporeni privredni rast osobito je karakterističan za Hrvatsku, koja je po svim pokazateljima ekonomskog stanja na drugom mjestu u Jugoslaviji.

U posebno težak položaj dolazi Hrvatska nakon privredne reforme, iako je bilo za očekivati da će reforma privredno razvijenijim dijelovima Jugoslavije pogodovati. To zaostajanje Hrvatske najbolje se vidi kroz kretanje broja zaposlenih u pojedinim republikama i pokrajinama 1965—1970. g. (sl. 4). Jedino Hrvatska ima još i u 1970. g. podjednak broj zaposlenih kao i u 1965. g.⁸

8. Razumljivo je da pri promatranju i interpretiranju indeksa kretanja zaposlenosti od početka privredne reforme treba imati u vidu različitu stopu zaposlenosti pojedinih republika i pokrajina prije početka reforme. Među-

Sl. 4. Indeksi kretanja prosječnog broja zaposlenih u republikama i pokrajinama Jugoslavije 1965—1970 g.

Fig. 4. Trends in the total number of persons employed in individual Yugoslav republics from 1965—1970

Veći udio stanovništva Hrvatske u vanjskim migracijama radne snage, pa i u potpunom iseljavanju, posljedica je ne samo smanjenih mogućnosti zapošljavanja u ovoj republici nego i rasprostranijeg uvjerenja o nepovoljnim ekonomskim perspektivama za budućnost. Time se djelomično može objasniti i relativno veliko učešće kvalificirane radne snage među vanjskim migrantima iz SR Hrvatske. Drugi važan razlog je »zatvorenost« nekih radnih organizacija za stručne kadrove i neadekvatno stimuliranje njihovih sposobnosti. Krajem 1970. g. kvalificirani i visokokvalificirani su činili 32,2 posto a radnici sa završenom srednjom ili nekom višom školom 5,7 posto svih vanjskih migranata iz SR

tim, to ne može bitnije utjecati na opći zaključak da je reforma u različitim republikama i pokrajinama izazvala znatno različita kretanja zapošljavanja. Predviđanja da će reformom doći najprije do pada i stagnacije zaposlenosti te da će se za to vrijeme privreda prestrukturirati i omogućiti veću stopu zapošljavanja uglavnom se nisu ostvarila. Neke administrativno-političke jedinice Jugoslavije taj pad i stagnaciju gotovo nisu ni imale, a u nekima i 5 godina nakon početka reforme još uvijek nije nastupilo razdoblje bitnog povećanja stope zaposlenosti.

Hrvatke.⁹ Preko polovice migranata iz Hrvatske donijelo je odluku o zaposlenju u inozemstvu zbog nezadovoljstva s uvjetima rada i života u zemlji, a znatno manje od polovice zbog toga što se u Jugoslaviji nisu mogli zaposliti.¹⁰

Posljedice izazvane vanjskim migracijama radne snage

S obzirom na različito socijalno-ekonomsko porijeklo migranata nastaju i različite posljedice zbog njihovog zapošljavanja u inozemstvu. Ove razlike imaju i jasno izraženo prostorno obilježje. U Jugoslaviji postoje dvije velike i bitno različite grupe vanjskih migranata. Jedni su porijeklom iz seoskih naselja i prije zaposlenja u inozemstvu bavili su se individualnom poljoprivredom, dok su drugi iz gradskih i industrijskih središta većinom radili u sekundarnom sektoru privrede. Promjene koje se događaju u ovim različitim područjima, tj. u seoskim i gradskim sredinama bit će posebno prikazane.

Zbog velike agrarne gustoće u svim poljoprivrednim emigracijskim regijama odlazak jednog dijela aktivnog poljoprivrednog stanovništva uglavnom nema negativnih posljedica za poljoprivredu. Domaćinstva koja zbog zapošljavanja aktivnih članova u inozemstvu ostaju bez radne snage u poljoprivredi u mogućnosti su obrađivati zemlju unajmljenom radnom snagom. U poljoprivrednim rajonima povoljnijih prirodnih uvjeta mnogi su povratnici s rada u inozemstvu kupili strojeve za obradu zemlje s kojima obrađuju zemlju i susjedima koji su još na radu u inozemstvu, pa i to utječe da se u emigracijskim regijama i nakon zapošljavanja velikog broja zemljoradnika u inozemstvu poljoprivredne površine jednako dobro obrađuju i to s manjim brojem aktivnih poljoprivrednika.

U nekim područjima dalmatinske Zagore koja su bliže obalnom pojasu uočava se pozitivan utjecaj migracije radne snage na poljoprivrednu proizvodnju. Uštede od nekoliko godina rada u inozemstvu omogućile su poljoprivrednicima da sa najamnom radnom snagom obnove vinograde i voćnjake a mnogi su kupili pumpe za zalijevanje povrća te kamione za prijevoz poljoprivrednih proizvoda u turističke i gradske centre na obali.

Vanjskim migracijama radne snage iz seoskih područja za sada ne dolazi do okrupnjavanja posjeda. To je zbog toga jer je vrlo mali broj zemljoradnika nakon nekoliko godina rada u inozemstvu u mogućnosti naći sigurno zaposlenje u izvanpoljoprivrednim djelatnostima. I oni koji se uspiju zaposliti izvan poljoprivrede, zemlju zadržavaju zbog sigurnosti za slučaj da to zaposlenje izgube. Zbog sve manje rentabilnosti rada na obradi zemlje i grešaka u poslijeratnoj jugoslavenskoj agrarnoj politici, kao i zbog relativno

9. Izvor: Anketiranje 1970/71.

10. Izvor kao gore.

niskog agrarnog maksimuma, uglavnom je vrlo mali broj zemljoradnika koji žele kupnjom povećati svoju poljoprivrednu površinu. Višak slobodnog vremena radije žele upotrijebiti u intenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje (npr. orijentacija na stočarstvo i sl.), jednostavnu preradu poljoprivrednih proizvoda (proizvodnju sira, košaraštvo i sl.) ili u dopunsko zaposlenje u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Iz gradskih naselja pretežno se zapošljavaju u inozemstvu radnici koji su u zemlji bili zaposleni i to najčešće nakon što su svojevremeno napustili radno mjesto u nekom poduzeću društvenog sektora privrede. U prvo vrijeme to su uglavnom bili manje kvalificirani i slabije plaćeni radnici čiji se odlazak lako mogao nadoknaditi velikom ponudom nezaposlene radne snage. Mnogi od njih su i otišli kao nezaposleni, odnosno nakon što su ostali bez zaposlenja. Radne organizacije su redovito donosile odluku da radnike, koji su ih jednom napustili zbog zaposlenja u inozemstvu, neće više primati na rad.

Prije 2 — 3 godine sve više su počeli odlaziti na rad u inozemstvo i napuštali radne organizacije u Jugoslaviji visokokvalificirani stručnjaci i radnici s fakultetskom spremom. Njihovim odlaskom mnoge radne organizacije dolaze u vrlo težak položaj. Osnovni motiv njihovog odlaska u inozemstvo su veće zarade, a mnogi su privučeni u strane zemlje i boljim uvjetima usavršavanja svoje stručnosti.

Među najvažnije zadatke u vezi s usmjeravanjem procesa zapošljavanja u inozemstvu spada sprečavanje i otežavanje odlaska stručnih kadrova koji su potrebni jugoslavenskoj privredi. Taj zadatak ima jugoslavenska služba za zapošljavanje. Međudržavnim sporazumima između Jugoslavije i zemalja imigracije određeno je da jugoslavenska služba za zapošljavanje djeluje kod zapošljavanja radnika u inozemstvu. U pravilu jugoslavenska služba za zapošljavanje neće posredovati kod zapošljavanja u inozemstvu radnika koji su potrebni domaćoj privredi, odnosno onima koji su zaposleni i kojima njihove radne organizacije ne žele dozvoliti zaposlenje u inozemstvu. Takvi su se do sada ipak bez naročito velikih poteškoća mogli zaposliti u inozemstvu tzv. »drugim putem« tj. bez posredovanja jugoslavenske službe za zapošljavanje. U SR Njemačkoj npr. do sredine 1970. g. takvi radnici su se zapošljavali dobijanjem radne vize u njemačkim diplomatskim predstavništvima u Jugoslaviji, a od tada posredovanjem njemačke ambasade u Beogradu i generalnog konzulata u Zagrebu mogu dobiti zaposlenje samo radnici sa najvišim stručnim kvalifikacijama (npr. inženjeri, liječnici i sl), dok se ostali stručni radnici mogu zaposliti u inozemstvu posredovanjem jugoslavenske i inozemne službe za zapošljavanje (npr. nakon što zaposleni stručni radnik svojevremeno napusti radnu organizaciju u kojoj je zaposlen u Jugoslaviji i u jugoslavenskoj službi za zapošljavanje se registrira kao nezaposlen).

Unatoč tome što jugoslavenska služba za zapošljavanje želi administrativno spriječiti ili otežati odlazak stručnih radnika, u

Jugoslaviji je praktično svakome omogućeno da napusti svoju radnu organizaciju i da se zaposli u inozemstvu. Budući je osnovni motiv zaposlenja u inozemstvu veća zarada, mnoge radne organizacije u Jugoslaviji su prinuđene da mijenjaju pravilnike o nagradivanju kako bi većim plaćama stručnih radnika destimulirali njihov odlazak i zapošljavanje u inozemstvu.

Pomanjkanje stručnih radnika zbog njihovog zapošljavanja u inozemstvu sada je limitirajući faktor razvitka pojedinih radnih organizacija i pojedinih privrednih grana (osobito mašinska industrija, građevinarstvo i turizam), a ima i negativne posljedice za opće stanje privrede u republikama iz kojih odlazi velik broj stručnih radnika (Hrvatska i Slovenija).

U posljednje dvije godine veliki problemi zbog zapošljavanja radnika u inozemstvu nastaju u turističkoj privredi. U to vrijeme u primorju je izgrađeno mnogo velikih hotela, a i sada ih je mnogo u izgradnji. Za usluživanje tih hotela potrebno je mnogo ugostiteljskih kadrova. Mnogi od onih koji prije početka turističke sezone završavaju odgovarajuće škole ili različite tečajeve za brzo osposobljavanje ugostiteljskih radnika, rade u hotelima samo jednu sezonu, a nakon sezone odlaze na rad u inozemstvo, gdje lako dobiju i zaposlenje i mnogo veće plaće. Zbog toga se hoteli u jugoslavenskom primorju moraju pobrinuti da do slijedeće sezone na brzinu osposobe nove kadrove. Pomanjkanje odgovarajućih kadrova, njihova fluktuacija i relativno slaba stručnost jedan su od najvećih suvremenih problema jugoslavenskog turizma, a izravna su posljedica njihovog odlaska na rad u inozemstvo.

Zbog nemogućnosti da osiguraju ugostiteljske radnike u Jugoslaviji, neka turistička poduzeća u primorju zaposlila su u toku turističke sezone 1970. g. ugostiteljske radnike iz Cehoslovačke, a za sezonu 1971. g. sklopljeni su ugovori za zapošljavanje radnika iz Poljske. Potražnja za ugostiteljskim radnicima iz Istočne Evrope biti će u Jugoslaviji sve veća, a sigurno je da i kod radnika u tim zemljama postoji želja da privremeno rade u Jugoslaviji. Broj imigranata iz tih zemalja prvenstveno će ovisiti o dozvolama upravnih organa istočno-evropskih zemalja njihovim radnicima da se privremeno zaposle u turističkoj privredi Jugoslavije.

U vrijeme božićnih i novogodišnjih praznika 1970/71. g. u Hrvatskoj je služba za zapošljavanje pokrenula akciju prikupljanja podataka o slobodnim radnim mjestima za radnike koji su na radu u inozemstvu. Radne organizacije u Hrvatskoj iskazale su potrebu za ukupno 12 396 radnika različitih zanimanja i stručne spreme. Ova slobodna radna mjesta nije bilo moguće popuniti nezaposlenim radnicima, pa su preko sredstava javnog informiranja ponuđena radnicima koji se nalaze na radu u inozemstvu.

Do kraja januara 1971. g. radnici koji su bili zaposleni u inozemstvu prihvatili su samo 134 slobodna radna mjesta, tj. samo se je 1,1 posto slobodnih radnih mjesta moglo popuniti radnicima koji

su na radu u inozemstvu. Osim toga još oko 260 radnika koji su zaposleni u inozemstvu dogovorili su s radnim organizacijama u Hrvatskoj zaposlenje do kraja 1971. g.

Osnovni razlog zbog kojeg radnici iz Hrvatske, koji su sada zaposleni u inozemstvu, ne prihvaćaju zaposlenje u svojoj domovini je u nedovoljno visokim osobnim dohocima koje za slobodna radna mjesta nude radne organizacije u Hrvatskoj. Radnici koji su zbog nezaposlenosti otišli na rad u inozemstvo, prije zaposlenja u inozemstvu bili bi voljni prihvatiti zaposlenje u Jugoslaviji i za polovicu visine plaće koju sada navode kao uvjet za povratak i zaposlenje u domovini. To znači da im sada, nakon što su se adaptirali u stranoj sredini, nije najvažnije dobiti zaposlenje u Jugoslaviji, nego isto tako žele biti zadovoljni sa visinom plaće.

Za vrijeme božićnih i novogodišnjih praznika dok se je u Hrvatskoj provodila akcija vraćanja i zapošljavanja radnika koji su na radu u inozemstvu, utvrđeni su i obrnuti slučajevi. Radnici koji su došli na praznike s rada u inozemstvu svojim informacijama o prednostima i mogućnostima zaposlenja u inozemstvu utjecali su da je jedan broj radnika napustio radno mjesto u Jugoslaviji i zaposlio se u inozemstvu.¹¹

Pored nezadovoljstva s uvjetima zarade, važan motiv odlaska na rad u inozemstvo za stručnjake s fakultetskim obrazovanjem sastoji se i u nespremnosti rukovodećeg kadra u brojnim radnim organizacijama da prime u svoju sredinu školovane stručnjake bez iskustva. Ako ih i prime, često im ne dozvoljavaju da plasiraju i razvijaju svoje stvaralačke sposobnosti i na taj način ugrožavaju privilegije manje sposobnima.

Investiranje uštedovina od zarade u inozemstvu

Na osnovi prosječne godišnje zarade industrijskog radnika u SR Njemačkoj od oko DM 11 100 u 1969. g.¹² i broja zaposlenih radnika iz Jugoslavije u evropskim zemljama sredinom pojedine godine (tab. II), može se procijeniti da su radnici iz Jugoslavije zaradili u inozemstvu od 1954. do 1970. g. oko 6,4 milijardi US dolara (prema paritetu početkom travnja 1971. g.).

Različitim anketiranjem i grupnim diskusijama s radnicima iz Jugoslavije koji su zaposleni u inozemstvu došlo se do procjene da na uzdržavanje u zemljama rada radnici iz Jugoslavije troše oko 30 posto svojih zarada.¹³ To znači da su od ukupno zarađenih 6,4 milijarde US dolara 1954 — 1970. g. za svakodnevne životne potrebe u zemljama rada utrošili oko 2 milijarde US dolara.

11. Tako su npr. u brodogradilištu »3. Maj« u Rijeci napustili posao 15 izvrsnih brodomontera i elektrovarioca i zaposlili se u inozemstvu.
12. Izvor: Handbook of Statistics for the Federal Republic of Germany, s. 164.
13. Procjena je izvršena u Odjelu za migracije Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

Može se procijeniti da je od ukupne zarade jugoslavenskih radnika u inozemstvu u jugoslavenske banke doznačeno oko 20 posto, tj. 1954—1970. g. ukupno oko 1,3 milijarde US dolara.¹⁴ Kad se to pribroji iznosu od oko 2 milijarde US dolara kojeg su radnici utrošili za životne potrebe u toku rada, proizlazi da oko 50 posto njihovih zarada, tj. 3,2 milijarde US dolara nisu došle u jugoslavenske banke, nego su jednim manjim dijelom unesene u robama kupljenim u inozemstvu, a većim dijelom se štete privatno ili u inozemnim bankama,

Iako u Jugoslaviju dolazi relativno malen dio od ukupnih zarada i ušteta koje su jugoslavenski radnici ostvarili radom u stranim zemljama, iznos od oko 1,3 milijarde US dolara koji su radnici doznačili 1954 — 1970. g. predstavlja velik udio ukupnog deviznog prihoda Jugoslavije. Doznake radnika iz inozemstva sada su najveći izvor deviza od nerobnog prometa sa inozemstvom i najvažnija stavka za izravnavanje negativne bilance u vanjskoj trgovini Jugoslavije.¹⁵

Poznato je da u Jugoslaviji svaki građanin koji raspolaže stranim sredstvima plaćanja može u banke uložiti strani novac na poseban tzv. »devizni račun«, odnosno može dobiti posebnu štednu knjižicu za strana sredstva plaćanja. To je tzv. »devizni štedni ulog«. Kamate na deviznu štednju iznose 6—7,5 posto godišnje i znatno su veće od kamata koje se daju u zemljama zapadne i srednje Evrope. U Jugoslaviji je bilo 31. 3. 1971. 685 000 vlasnika deviznih računa koji su ukupno imali u jugoslavenskim bankama 328 milijuna US dolara.¹⁶ Početkom 1967. g. bilo je samo 109 000 vlasnika deviznih računa koji su ukupno imali 35,5 milijuna US dolara. Iako svi vlasnici deviznih računa nisu bivši ili sadašnji vanjski migranti, glavnina tih sredstava je ipak došla u Jugoslaviju uštedama radnika u inozemstvu. Jedan manji dio, radnici zaposleni u inozemstvu prodali su drugim građanima i to, razumije se, po većem kursu.

Kao devizne doznake radnika iz inozemstva registriraju se novčana sredstva koja radnici šalju članovima svojih obitelji preko jugoslavenskih banaka ili pošta i koja se u Jugoslaviji isplaćuju u di-

14. Procjenu o visini doznaka u Jugoslaviju za radnike koji su zaposleni u SR Njemačkoj izvršila je Deutsche Bundesbank (Izvor: Statistische Beihäfte zu den Monatsberichten, Reihe 3 — Zahlungsbilanzstatistik, Juli 1970, Nr 7). Udio od zarada kojeg radnici iz Jugoslavije doznačuju uglavnom se svake godine smanjuje (1962. g. doznačeno je 22,2%, a 1969. 17,6% od ukupnih zarada u SR Njemačkoj). Radnici iz drugih zemalja emigracije koji rade u SR Njemačkoj doznačuju u svoje zemlje oko 3% veći udio svojih zarada i taj udio je skoro svake godine konstantan.
15. U 1970. g. radnici u inozemstvu doznačili su u Jugoslaviju 450 miliona US dolara, a procjenjuje se da je prihod od turizma iznosio oko 300 miliona US dolara. Trgovinski deficit s inozemstvom bio je u 1970. g. oko 600 miliona US dolara. Izvor: »Politika«, Beograd, 23. XI 1970.
16. Izvor: »Borba«, 7. V 1971. i Informacija Deviznog odjeljenja Glavne centralne Narodne banke Jugoslavije od 22. VII 1970. g.

narima.¹⁷ Međutim, strana sredstva plaćanja koja radnici u inozemstvu mijenjaju u službenim mjenjačnicama u Jugoslaviji ne registrišu se kao devizne doznake radnika iz inozemstva, nego kao devizna sredstva iz usluga u turizmu. Na isti način se registrišu i strana sredstva plaćanja kojima radnici u inozemstvu kupuju industrijsku robu u jugoslavenskim trgovačkim poduzećima, ukoliko se isplata vrši u gotovom, tj. ako se roba ne plaća preko »deviznih računa« građana. To znači da od ušteda radnika u inozemstvu u Jugoslaviju dolaze znatno veća sredstva od onih koja se u Jugoslaviji službeno iskazuju.

Sva strana sredstva plaćanja koja zaradama radnika dolaze u Jugoslaviju mijenjaju se po »službenom kursu« (od sredine siječnja 1971. g. 1 US dolar = 15,— din) i ulaze u tzv. »Centralni devizni fond« u Narodnoj banci Jugoslavije. Ta ista sredstva Narodna banka prodaje korisnicima najvećim dijelom po tzv. »slobodnom kursu«, koji je i preko 30 posto veći od »službenog kursa«. Na razlici u cijeni po kojoj se otkupljuju i prodaju strana sredstva plaćanja koja u Jugoslaviju unose radnici iz inozemstva Narodna banka ostvaruje golemu dobit.

Dobit koju Narodna banka ostvaruje u razlici između otkupa i prodaje stranih sredstava plaćanja ne distribuira se u pojedine dijelove Jugoslavije adekvatno njihovom udjelu u stvaranju te dobiti, odnosno u ovom slučaju dobit se ne plasira adekvatno broju radnika u inozemstvu iz pojedinih dijelova Jugoslavije (vidi tab. VII). Na taj način republike koje imaju manje radnika u inozemstvu ostvaruju korist od republika koje imaju veći udio među ukupnim brojem radnika u inozemstvu. Ovakvo »prelijevanje« dobiti iz jednih republika u druge također je jedan od razloga nezadovoljstva s postojećim deviznim sistemom u nekim republikama. Hrvatska je posebno zainteresirana da dobit koja se ostvaruje otkupom radničkih doznaka iz inozemstva ostaje u toj republici i da se iskoristi za otvaranje novih radnih mjesta na kojima bi se zaposlili radnici u inozemstvu.

Iako radnici u inozemstvu unose u Jugoslaviju relativno mali dio svojih uštedevina, ipak su ove uštedevine danas najvažniji izvor sredstava za privatne investicije u Jugoslaviji. Međutim, u sadašnjim uvjetima društvene i privredne politike investiranje uštedevina usmjereno je uglavnom u neprivredne objekte i aktivnosti.

Anketiranje 1970/71. dalo je vrlo karakteristične rezultate o trošenju uštedevina (tab. VIII). Oko 1/5 anketiranih izjavili su da do sada još nemaju uštedevine. To je uglavnom zbog toga jer su relativno kratko vrijeme proveli na radu u inozemstvu.¹⁸

17. Na taj način je registrirano kao devizni priliv od radnika u inozemstvu u 1969. g. 211 milijuna US dolara, a u 1970. g. 447 milijuna US dolara. Izvor: Izvještaj Deviznog odjeljenja Narodne banke, Beograd, 1971.

18. Od ukupnog broja anketiranih 22,5% su na radu u inozemstvu proveli manje od godinu dana.

Tab. VIII Dosadašnje trošenje ušteđevina od zarada u inozemstvu radnika iz SR Njemačke

	Udio (%) od ukupnog broja anketiranih	Udio (%) od onih koji su trošili ušteđevine
Nemaju ušteđevine	19,6	—
Ušteđevine još nisu počeli trošiti	35,2	—
Kupili automobil	8,0	17,9
Utrošili ga u popravak ili gradnju kuće, namještaj ili kućanske aparate	10,4	23,3
Kupili građevinsko zemljište	1,0	2,2
Počeli graditi ili su izgradili kuću	17,0	38,2
Kupili stan	2,3	5,4
Utrošili u poboljšanje poljoprivrede	5,9	13,0
Bez odgovora	0,6	—
Ukupno anketirani	100,0	
Ukupno trošili ušteđevine		100,0

* Izvor: Anketiranje 1970/71.

Najveći dio migranata iz Hrvatske nije do sada trošio ušteđevinu nego i dalje štedi (35,2 posto). Jedni to čine zbog toga jer im je akumuliranje ušteđevina krajnji cilj rada u inozemstvu. Na taj se način dodatno osiguravaju za egzistenciju nakon završetka radne dobi. Jednom dijelu migranata dosadašnje ušteđevine nisu dovoljno velike za realizaciju ciljeva štednje. Međutim, najveći dio onih koji do sada nisu uložili ušteđevine čine to zbog neodlučnosti u što i gdje da ih ulože. Na tu neodlučnost i opreznost ponukani su i privrednim teškoćama u Jugoslaviji, a isto tako i zbog odugovlačenja s donošenjem odgovarajućih promjena u društvenom i ekonomskom sistemu (dozvoljavanje veće privatne inicijative i poduzimljivosti u privredi, smanjenje carinske stope za radnike u inozemstvu, i drugo).

Posjedovanje ušteđevina koje se još nisu počele ulagati, omogućava donošenje odluke da se one investiraju u nepokretne objekte u inozemstvu i da se na taj način jako smanje izgledi da će se njihov vlasnik vratiti u Jugoslaviju.

Ušteđevine se najvećim dijelom drže u stranim bankama, a ta činjenica sama po sebi može negativno utjecati na stalan povratak vanjskih migranata. Prema jugoslavenskim propisima, najkasnije 6 mjeseci nakon stalnog povratka s rada u stranim zemljama radnik ne smije imati novac u inozemstvu. Oni koji još uvijek nemaju povjerenje u domaće banke ili su bolje stimulirani za štednju u inozemnim novčarskim institucijama, ukoliko ne žele praviti devizni prekršaj i doći u sukob sa zakonom, stimulirani su na zadržavanje u inozemstvu.

Od ukupnog broja anketiranih 8,0 posto su najveći dio dosadašnjih ušteda utrošili u kupnju automobila. Udio radnika koji u inozemstvu posjeduju automobil znatno je veći. Među onima koji su božićne i novogodišnje praznike 1970/71. g. proveli u Jugoslaviji 20,8 posto imaju u inozemstvu automobil. Radnici koji su radili u ino-

zemstvu obavezni su nakon povratka automobil registrirati u Jugoslaviji, a da bi ga mogli registrirati moraju platiti carinu i porez koji zajedno gotovo dostižu visinu cijene automobila. Očito je da tako visoka carina i porez za uvoz automobila za mnoge radnike koji u inozemstvu imaju automobil ili ga žele kupiti može biti dodatni faktor koji utječe na odlaganje povratka u Jugoslaviju.

Daleko najveći dio ušteđevina od zarada u inozemstvu radnici iz Jugoslavije troše na poboljšanje uvjeta stanovanja. Od ukupnog broja anketiranih u Hrvatskoj 1970/71. g. 30,7 posto su ušteđevine investirali za gradnju, popravak ili preuređenje kuće ili kupnje stana, te za opremu stanova namještajem i kućanskim aparatima (vidi tab. VIII). Samo u izgradnju kuće, u kupnju stana ili kupnju građevinskog zemljišta uložili su svoje ušteđevine čak 45,6 posto od svih koji su do sada ostvarili i počeli trošiti ušteđevine od rada u inozemstvu.

Poboljšanje uvjeta stanovanja bilo je za 48,2 posto anketiranih osnovni motiv zaposlenja u inozemstvu. Investiranje u stambenu izgradnju glavni je cilj štednje vanjskih migranata iz Hrvatske, jer su 50,9 posto izjavili da će glavninu daljnjih ušteđevina uložiti u stambenu izgradnju ili kupnju stanova (tab. IX).

Tab. IX Namjere daljnjeg trošenja ušteđevina od zarada u inozemstvu radnika iz SR Hrvatske u %*

Još neodređeno	17,9
Za svakodnevne životne potrebe	6,5
Kupnju osobnog automobila	4,8
Popravak ili dogradnja kuće	22,1
Izgradnja nove kuće	20,6
Kupnja stana	8,2
U poljoprivredu (poljoprivredno zemljište, zgrade, mašine)	10,7
Otvaranje zanatske radnje	3,4
	<hr/>
Ukupno	100,0

* Izvor: Anketiranje 1970/71.

Da bi se moglo shvatiti zašto su ovako velika ulaganja u gradnju kuća i kupnju stanova, treba ukazati da u Jugoslaviji kroz čitavo razdoblje poslije drugog svjetskog rata vlada velika nestašica stanova. Ona je uvjetovana migracijama iz seoskih u gradska naselja ali isto tako i destimuliranjem komercijalne stambene izgradnje, jer su stanarine uvijek bile znatno ispod ekonomskih cijena. Popisom stanovništva i stanova 31. 3. 1971. g. utvrđeno je da još uvijek ukupno 270 862 domaćinstva, odnosno 5,0 posto svih domaćinstava u Jugoslaviji nemaju stan.

Iako su najčešće otišli na rad u inozemstvo jer nisu mogli osigurati »krov nad glavom«, vanjski migranti se kod trošenja ušteđevina najčešće ne zadovoljavaju skromnim poboljšanjem uvjeta stanovanja. Gradnja kuće u Jugoslaviji je jedna od rijetkih mogućnosti ulaganja ušteđevina od rada u inozemstvu u trajna dobra, odnosno investiranja kapitala. Zbog toga radnici u ino-

zemstvu, u skladu s relativno velikim ušteđevinama, redovito grade velike kuće, najčešće mnogo veće nego što su sadašnje, pa i perspektivne potrebe njihovog domaćinstva.

Kuće se uglavnom grade u vlastitoj organizaciji, tj. bez posredovanja građevinskih poduzeća. Da bi troškovi za gradnju bili što manji, redovito kod gradnje međusobno se ispomažu rodbina i susjedi. Kuće se grade etapno, tj. u skladu s ostvarivanjem ušteđevina.

U nekretnine su do sada uložili ušteđevine od rada u inozemstvu 31,2 posto anketiranih vanjskih migranata. U budućnosti to namjeravaju učiniti 51,9 posto. Među onima koji su već investirali u nekretnine, glavnina (90,9 posto) je to učinila u mjestima stalnog boravka (tab. X). U budućnosti će vanjski migranti nešto manje ulagati u nekretnine u mjestima stalnog boravka (85,7 posto).

Tab. X Mjesto u kojem vanjski migranti iz Hrvatske troše ušteđevine u nekretnine*

	Do sada utrošili ušteđevine u nekretnine (u %)	Namjeravaju utrošiti ušteđevine u nekretnine (u %)
U mjestu stalnog boravka	90,9	85,7
U drugom mjestu iste općine	3,2	4,2
U Zagrebu	2,0	3,0
U drugim regionalnim središtima Hrvatske (pretežno na obali)	2,9	6,3
U Jugoslaviji izvan Hrvatske	0,1	0,4
Izvan Jugoslavije	0,9	0,4
Ukupno	100,0	100,0

* Izvor: Anketiranje 1970/71.

Kod interpretacije ovog rezultata anketiranja treba imati u vidu da su mnogi vanjski migranti ušteđevinama od rada u inozemstvu već promijenili mjesto stalnog boravka. To se vidi iz činjenice da 46,3 posto anketiranih nisu rođeni u mjestu sadašnjeg stalnog boravka.¹⁹ Međutim, neizvjesno je koliki je udio doselio u mjesto sadašnjeg stalnog boravka prije, a koliki nakon početka migriranja na rad u inozemstvo. Sasvim je sigurno da je onima koji su se u sadašnje mjesto stalnog boravka doselili nakon zaposlenja u inozemstvu preseljenje bilo materijalno omogućeno uštedama od zarada u inozemstvu.

19. Popisom stanovništva 1961. g. utvrđeno je da 39,5% stanovništva Hrvatske nisu rođeni u mjestu stalnog boravka kojeg su imali u vrijeme popisa. To znači da su radnici na radu u inozemstvu u prosjeku mobilniji od ukupnog stanovništva Hrvatske.

Broj vanjskih migranata koji su se uz pomoć zarada u inozemstvu do sada preselili iz seoskih u gradska naselja ipak je relativno malen. To se vidi iz činjenice da preko polovica svih vanjskih migranata u Hrvatskoj ima mjesto stalnog boravka u seoskim i mješovitim naseljima. Znači da se glavnina investicija za stambenu izgradnju ulaže u seoskim i mješovitim naseljima. Ova činjenica uvjetovana je brojnim razlozima. U prvom redu u mjestu stalnog boravka može se graditi mnogo jeftinije nego u novom naselju, gdje treba skupo platiti gradilište i komunalne priključke, a teže se može osigurati i pomoć rodbine i susjeda. Osim toga u gradskim središtima posljednjih nekoliko godina postoje vrlo slabe mogućnosti za zaposlenje. Mnogi vanjski migranti ni ne žele preseliti u udaljenija gradska središta ni pod uvjetom da bi u njima dobili zaposlenje, jer im zarada isključivo od nepoljoprivrednih djelatnosti ne bi bila dovoljna za egzistencijalne potrebe. Zbog toga preferiraju izgradnju kuće u seoskom naselju stalnog boravka, na vlastitom građevinskom zemljištu, uz pomoć rodbine i susjeda pri gradnji i uz očekivanje da će nakon povratka ili intenzivirati poljoprivrednu proizvodnju ili imati mogućnosti da se uz bavljenje poljoprivredom netko od aktivnih članova domaćinstva zaposli u nepoljoprivrednim djelatnostima u bližem regionalnom središtu.

U krajevima gdje nema gotovo nikakvih izgleda da bi se dnevnim migriranjem na rad mogao osigurati dopunski prihod iz zaposlenja u nepoljoprivrednim djelatnostima, izgradnja kuća često je motivirana socijalnim prestižom i oponašanjem. Na isti način mogu se tumačiti i ulaganja u skupe grobnice, željezne ograde oko dvorišta i sl. U sadašnjim uvjetima pomanjkanja mogućnosti investiranja uštedevina u produktivne svrhe mnogi udružuju trud i sredstva za izgradnju objekata zajedničkog korištenja, kao što su ceste, škole, crkve i sl. Za mnoge od tih objekata problematična je svrsishodnost na sadašnjim lokacijama. Tako je teško smatrati opravdanim veliki trud i sredstva za izgradnju cesta do izdvojenih malih zaselaka kojima se vanjski migranti žele dovesti s vlastitim automobilom do ponosnih roditelja i znatiželjnih susjeda.

Popravak, dogradnja i gradnja nove kuće u istom dvorištu odakle je migrant krenuo na rad u inozemstvo, karakteristična je u prvoj etapi uključivanja jednog područja u proces vanjskih migracija. Kad se povećanjem broja vanjskih migranata na taj način više ne može demonstrirati socijalni prestiž, prilazi se izgradnji na povoljnijim lokacijama. Napuštaju se mala, izdvojena i često teško pristupačna naselja, a njihovi stanovnici gradnjom novih kuća »silaze na cestu«. Međutim, u nedostatku bilo kakvih drugih atraktivnih punktova okupljanja, uz cestu se razvijaju raštrkana nizna naselja koja će biti skupo i teško povezati makar i najosnovnijim komunalnim objektima (vodovod i kanalizacija). Ovakvim načinom izgradnje, ceste postaju ulice i otežava se njihovo korišćenje.

Ponekad i u gradskim naseljima, a i izvan gradova redovito se gradi bez ikakvog urbanističkog plana, pa u mnogim područjima

spontanom investiranjem ušteda vanjskih migranata u građevinsku djelatnost vrši se neadekvatan urbanistički razvitak i na taj način nastaju neusklađenosti koje će trebati otklanjati u budućnosti.

Do sada su vanjski migranti uložili velika sredstva u gradnju kuća na lokacijama i u krajevima koji nemaju nikakve perspektive za uključivanje u suvremeni privredni razvitak. Mnogi su izgradili kuće uz ceste nakon što su već veliki dio ušteda od zarada u inozemstvu utrošili na građevinske objekte u izdvojenim malim naseljima. Nije rijedak slučaj da se, nakon što je u drugoj etapi započeta izgradnja ili izgrađena kuća uz cestu, još jednom gradi kuća u primorju ili u većim centrima u unutrašnjosti. Nakon višegodišnjeg truda i odricanja da bi što više uštedili, vanjski migranti često dolaze do spoznaje da su njihova investiranja bila pogrešna. Relativno je mnogo zgrada koje su njihovi vlasnici, vanjski migranti, nakon izgradnje napustili. Nije rijedak slučaj da su radnici u inozemstvu tek nakon izgradnje kuće u Jugoslaviji utvrdili da time nisu bitno izmijenjeni uvjeti za njihovu egzistenciju, pa su zatvorili nove kuće i sve članove obitelji preselili u inozemstvo. To je osobito zapaženo u Međimurju. Neizvjesno je da li će se takvi vanjski migranti ako potraju sadašnji uvjeti ikada vratiti u Jugoslaviju, a pogotovo u mjesta u kojima su izgradili kuće i zatim ih napustili.

Treba imati u vidu da izgradnja kuće na nepovoljnim lokacijama uvjetuje zadržavanje radnika i njegovog domaćinstva na takvim nepovoljnim lokacijama. Očito je da treba proći mnogo vremena dok uvidi i prizna da je investiranje u toj lokaciji bilo pogrešno, te da je potrebno mnogo vremena dok se namaknu nova sredstva i stekne odvažnost započeti gradnju na novoj lokaciji. Napuštanje kuća u koje su uložene dugogodišnje uštede evidentan je dokaz nezadovoljstva s dotadašnjim ulaganjem uštedevina. Sigurno je da mnogi radnici u inozemstvu još nisu došli do uvjerenja da su im dosadašnje investicije u izgradnju kuće bile pogrešne, drugi to ne žele priznati, a najveći dio je onih koji to uviđaju ali ne žele ili nisu u mogućnosti bilo što poduzeti da bi promjenom mjesta stalnog boravka poboljšali ekonomsku osnovu egzistencije svoje obitelji.

U takvim uvjetima migriranje na rad u inozemstvo produžuje se s jedne generacije na drugu. Zbog toga u takvim emigracijskim regijama, koje nemaju mogućnosti za gospodarsku revitalizaciju, investiranje uštedevina je čimbenik produženja rada u inozemstvu i stalno žarište novih vanjskih migracija.

Ovu kritiku dosadašnjih ulaganja vanjskih migranata u stambenu izgradnju ne treba shvatiti kao potpuno negiranje postojanja i pozitivnih učinaka. Zarade u inozemstvu nedvojbeno pridonose smanjenju stambene krize u Jugoslaviji, a imaju koristan učinak i na razvitak industrije građevinskog materijala, porast zaposlenosti i sl. U mnogim naseljima investicije radnika u inozemstvu dobro su usmjerene u plansku stambenu izgradnju, a povratnici s rada u inozemstvu ponovno su našli zaposlenje u gradskim sre-

dištima iz kojih su otišli upravo zbog nemogućnosti dobivanja stana, odnosno zbog nemogućnosti poboljšanja uvjeta stanovanja. Time se općenito smanjuje opterećenost društvenih fondova za stambenu izgradnju, a postižu se i drugi korisni efekti, kao što su smanjivanje veličine domaćinstava, život u uvjetima povoljnijim za zdravlje, izobrazbu i privredne aktivnosti.

Podaci o kupovanju nekretnina izvan mjesta stalnog boravka (vidi tab. X) upućuju da se migranti u najvećem postotku preseljuju unutar iste općine i to redovito u općinski gradski centar. Pored toga unutrašnju migraciju, koja je omogućena uštedama u inozemstvu, u Hrvatskoj posebno privlači glavni grad, Zagreb, a zatim regionalni centri na obali — Rijeka, Sibenik, Split i Dubrovnik.

Od posebnog je značaja činjenica da je jedan, iako relativno mali dio vanjskih migranata, već utrošio uštede u nekretnine u inozemstvu (0,9 posto — vidi tab. IX). Može se pretpostaviti da je udio takvih znatno veći među onima koji nisu došli na božićne i novogodišnje praznike 1970/71. u Jugoslaviju, pa prema tome nisu ni bili anketirani. Među vanjskim migrantima koji uštede troše u nekretnine manji je dio onih koji u budućnosti namjeravaju kupiti nekretnine u inozemstvu (0,4 posto) od udjela onih koji su već investirali u nekretnine u inozemstvu. Budući je poznato da do sada nisu ulagali u nekretnine oni radnici koji su kraće vrijeme u inozemstvu, zaključujemo da dužim boravkom u inozemstvu radnici se sve više odlučuju na investiranje u zemljama rada. Razumljivo je da u tom slučaju treba očekivati da će oni radnici koji investiraju u inozemstvu, izmijeniti status privremenog migranta u status stalnog emigranta.

Zapošljavanjem u inozemstvu pospješene su unutrašnje migracije stanovništva, a posebno preseljavanje iz seoskih u gradske aglomeracije. Iako je ovo preseljavanje nedovoljno s obzirom na veliku agrarnu gustoću u Jugoslaviji, ono je još uvijek veće od mogućnosti uključivanja doseljenih domaćinstava u privredne aktivnosti gradskog središta. Zbog toga su često jedan ili više aktivnih članova domaćinstva prinuđeni da i nakon preseljenja iz seoskih u gradske aglomeracije odlaze na rad u inozemstvo. Oni produžuju rad u inozemstvu često i onda kada mogu dobiti zaposlenje u gradu, jer nisu zadovoljni s plaćom koja im se nudi kao pretežno nekvalificiranim ili priučenim radnicima. Njihovo preseljenje u grad vrlo često je u osnovi motivirano željom da svojoj djeci omoguće bolje školovanje i time perspektivniju budućnost.

U poljoprivredno zemljište, poljoprivredne strojeve ili u poljoprivredne zgrade uložili su uštede 5,9 posto od ukupnog broja anketiranih vanjskih migranata (vidi tab. VIII). U budućnosti u poboljšanje preuređivanja u poljoprivredi uložit će uštede znatno veći broj vanjskih migranata iz Hrvatske (10,7 posto — vidi tab. IX). To je i u jednom i u drugom slučaju znatno manje od udjela kojeg individualni poljoprivrednici imaju među ukupnim brojem vanjskih migranata. Očito je da privremeno zapošljavanje

u inozemstvu samo jednom manjem dijelu vanjskih migranata koji su otišli iz individualne poljoprivrede služi za obnavljanje i unapređenje poljoprivrednog gospodarstva, a većem dijelu zapošljavanje u inozemstvu treba biti etapa za prijelaz iz poljoprivrede u neku od nepoljoprivrednih djelatnosti, odnosno nekima i za prijelaz iz seoskih u gradska naselja.

Neosporno je da je dosadašnje investiranje doznaka vanjskih migranata u poljoprivredu dalo mnoge korisne rezultate u unapređenju poljoprivredne proizvodnje i poboljšanju položaja nekih poljoprivrednih domaćinstava, naročito u nekim ravničarskim poljoprivrednim predjelima. Međutim, već se zapaža da u tim područjima dolazi do neracionalnog uvođenja mehanizacije u odnosu na površinu obradivog zemljišta. U mnogim selima gdje do nedavno uopće nije bilo traktora sada ima više traktora nego što je potrebno za preoravanje čitave poljoprivredne površine u selu.

Uvođenjem mehanizacije postavlja se problem »zemljišnog maksimuma« koji je poslijeratnom agrarnom reformom postavljen na 10 ha i od tada se nije mijenjao. On je za suvremeno mehanizirano poljoprivredno domaćinstvo postao premalen i kočnica unapređenja poljoprivrede. Međutim, da bi se »zemljišni maksimum« mogao povećati nužno je za jedan dio poljoprivrednog stanovništva otvarati nova radna mjesta u nepoljoprivrednim djelatnostima. U sadašnjim uvjetima u kojima se nalazi jugoslavenska privreda nema dovoljno radnih mjesta niti za ono stanovništvo koje završava školovanje i pristiže u radnu dob. Zbog toga mnogi nekadašnji poljoprivrednici koji bi se nakon izvjesnog vremena provedenog na radu u inozemstvu željeli zaposliti u nepoljoprivrednim aktivnostima u Jugoslaviji, teško nalaze zaposlenje. Budući se ili ne mogu ili ne žele vratiti natrag na poljoprivredno imanje, prinuđeni su produživati boravak u inozemstvu.

U tradicionalnim emigracionim regijama krškog i planinskog područja Jugoslavije (Dalmatinska Zagora, zapadna Hercegovina i jugozapadna Bosna), gdje je obradive zemlje relativno malo i gdje je oduvijek vladala »glad za zemljom«, domaćinstva koja imaju migrante na radu u inozemstvu uglavnom zapuštaju obradu zemlje. To je djelomično uvjetovano pomanjkanjem radne snage, jer su aktivni članovi domaćinstva na radu u inozemstvu ili su nakon migriranja na rad u inozemstvo preselili u druge krajeve, odnosno iselili u evropske i prekomorske zemlje. Još veći uzrok napuštanja obrade zemlje je zbog nerentabilnosti osnovne poljoprivredne proizvodnje u tom kraju (vinogradarstvo, duhan i ovčarstvo). Nerentabilnost je uglavnom uvjetovana niskim otkupnim cijenama i velikim oporezivanjem tih poljoprivrednih proizvoda.

Iznimno u nekim dijelovima ove tradicionalne emigracijske regije koji su bliže turističkim i gradskim središtima na obali, izvršena je intenzifikacija poljoprivrede s orijentacijom na rano povrće i voće. Radnici koji su nekoliko godina proveli na radu u inozemstvu uložili su svoje uštedevine u nove nasade voća, uređaje i pumpe za navodnjavanje, osiguranje prijevoza poljoprivrednih

proizvoda u potrošačke centre na obali kamionima također zarađenim u inozemstvu i dr. Na taj se način zapošljavanje u inozemstvu pojavljuje kao značajan faktor inovacija u poljoprivrednoj proizvodnji. Značajno je da radnici, kojima su uštedećevine od zarade u stranim zemljama omogućile izvršiti inovacije u poljoprivredi, nemaju više potrebe odlaziti na rad u inozemstvo.

Mogućnosti vanjskih migranata da svojim uštedećevinama olakša rada u inozemstvu utječu na razvitak sekundarnog sektora privrede su gotovo beznačajne. Investicije u industriju su moguće samo preko jugoslavenskih banaka u kojima vanjski migranti drže svoje uštedećevine. Međutim, ulagači u pravilu ne mogu utjecati za koje će se svrhe koristiti novac koji je deponiran u bankama. Jedino su u jednom slučaju i to nakon mnogo poteškoća vanjski migranti uspjeli udruženim sredstvima podići jednu manju tvornicu tekstila u selu Aržano u dalmatinskoj Zagori. U tvornici radi oko 60 radnika, uglavnom žena, koje su pretežno članovi domaćinstava vanjskih migranata. Ulagači ne učestvuju u eventualnim gubicima ili u dobiti tvornice. Oni su posudili svoje uštedećevine samo da bi članovima svojeg domaćinstva osigurali radna mjesta. Sada se vrše razna nastojanja kako da se u okviru postojećeg ili modificiranog društvenog i ekonomskog sistema pronađu mogućnosti za uključivanje uštedećevina vanjskih migranata u otvaranje novih radnih mjesta u industriji. S druge strane razmatra se i mogućnost angažiranja inozemnih poduzeća u otvaranje industrijskih pogona u regijama gdje postoji veliki višak radne snage u poljoprivredi. Vjeruje se da bi i jedno i drugo moglo biti vrlo korisno za smanjivanje dosadašnjeg broja vanjskih migranata iz Jugoslavije, a isto tako i za ubrzaniji privredni razvitak kojim bi se postepeno smanjivala i potreba zapošljavanja u inozemstvu.

Razumljivo je da vanjski migranti u sadašnjim uvjetima mogu na više načina posredno povoljno utjecati na razvoj industrije i produktivnog zanatstva. Njihovi štedni ulogi u jugoslavenskim bankama mogu biti iskorišteni za modernizaciju ili za otvaranje novih radnih mjesta u sekundarnom sektoru privrede. Nadalje, vanjski migranti redovito sami investiraju u osiguranje što boljih uvjeta stanovanja, pa na taj način nakon povratka, radne organizacije nisu prinuđene da im iz svojih fondova financiraju nabavku stana. Treći povoljan utjecaj vrši se korišćenjem stručnih znanja koja su bivši vanjski migranti stekli na radu u inozemstvu.

Pored individualne poljoprivrede, radnici zaposleni u inozemstvu, mogu svoje uštedećevine i stručne sposobnosti plasirati u terciarni sektor privrede. Mogućnosti za to limitirane su s jedne strane društvenim i ekonomskim sistemom (npr. privatni poslodavac ne smije zaposliti više od 5 osoba), ali isto tako i različitim odnosom prema privatnoj inicijativi i radu u osnovnim administrativno-političkim jedinicama, tj. općinama (npr. poreznu politiku prema privatnim poslodavcima donosi svaka općina, a ona može biti stimulativna ili destimulativna).

U dosadašnjim uvjetima vanjski migranti općenito su relativno malo ulagali svoje uštedevine u privredne aktivnosti tercijarnog sektora i to samo u pojedine grane uslužnog zanatstva, prevoznništvo kamionom ili taksijem, te ugostiteljstvo.

Od ukupnog broja vanjskih migranata u Hrvatskoj koji su anketirani 1970/71. g. 3,4 posto su izjavili da buduće uštedevine od rada u inozemstvu namjeravaju utrošiti u otvaranje zanatskih ili ugostiteljskih radnji, odnosno za kupovanje teretnog automobila ili taksija (vidi tab. IX). Ustavnim promjenama koje su u toku mijenja se politika prema privatnom sektoru privrede i smanjuju ograničenja privatnih investicija u privredne aktivnosti. Jedino ako se izmijeni sadašnja politika koja destimulira ulaganja uštedevina vanjskih migranata u privredne aktivnosti, može se očekivati da će se ostvariti želje onih radnika koji svoje uštedevine od rada u inozemstvu namjeravaju utrošiti u otvaranje zanatskih ili ugostiteljskih radnji ili drugih privatnih djelatnosti. Sigurno bi u tom slučaju u takvu djelatnost ulagali svoje uštedevine i oni kojima je sada osnovna želja poboljšati standard. U tom slučaju za veći broj vanjskih migranata prestat će potreba daljnjeg rada u inozemstvu, a otvaranjem radnih mjesta u privatnom sektoru privrede moći će se zaposliti u zemlji mnogi radnici kojima u sadašnjim uvjetima ne preostaje ništa drugo nego potražiti zaposlenje u inozemstvu.

Želje i mogućnosti povratka

Prilikom odlaska glavnina radnika namjerava ostati na radu u inozemstvu samo 1 — 2 godine. Međutim, u sadašnjim uvjetima teškog integriranja povratka s rada u inozemstvu u privredne aktivnosti u Jugoslaviji, radnici su prinuđeni stalno odlagati povratak.

Iako je dolazak na božićne i novogodišnje praznike najpovoljnija prilika da se prekine rad i boravak u inozemstvu, to su učinili samo 2,6 posto anketiranih radnika u Hrvatskoj (tab. XI). Ako bi dobili odgovarajuće zaposlenje, 13,8 posto vanjskih migranata odmah bi prekinuli rad u inozemstvu. Glavnina anketiranih vanjskih migranata iz Hrvatske namjerava raditi u inozemstvu do 3 godine (58,8 posto), a svaki deseti između 3 i 5 godina. Značajno je da oni koji su duže na radu u inozemstvu namjeravaju se još duže zadržati u stranoj zemlji od onih čiji je radni staž u inozemstvu kraći. To znači da se duljim boravkom i radom u inozemstvu migranti sve više adaptiraju na stranu sredinu i sve više dolaze do spoznaje da nemaju uvjete za povratak u zemlju.

Od ukupnog broja anketiranih u Hrvatskoj 1970/71. g. 3,4 posto će čitav svoj radni vijek provesti na radu u inozemstvu, a isto toliki udio anketiranih uopće se ne namjerava vratiti u Jugoslaviju. Ako se ima u vidu, da među onima koji božićne i novogodišnje praznike nisu proveli u Jugoslaviji, ima veći udio onih koji se ne namjeravaju vratiti u zemlju prije završetka radnog vijeka, te da će se mnogi od onih koji planiraju boravak u evrop-

skim zemljama između 3 do preko 10 godina (ukupno 16,2 posto, vidi tab. XI), tokom dugog rada u inozemstvu adaptirati, pa i asimilirati u stranoj sredini, proizlazi da se u sadašnjim uvjetima povratka vrlo značajan udio (znatno preko 10 posto) neće vratiti u Jugoslaviju. Onima koji u inozemstvu namjeravaju ostati preko 10 godina ili se uopće ne namjeravaju vratiti u Jugoslaviju glavni razlog je uvjerenje da radom u inozemstvu mogu više zaraditi (33,9 posto). Značajno je da 6,3 posto kao razlog tako dugog ili stalnog zadržavanja u inozemstvu navode brak s državljaninom zemlje u kojoj rade.

Tab. XI Namjere u vezi daljnjeg rada u inozemstvu vanjskih migranata iz Hrvatske (rezultat anketiranja 1970/71. g.)

	%
Neće se vratiti na rad u inozemstvo	2,6
Ne znaju koliko će dugo ostati u inozemstvu	1,8
Ako bi dobili odgovarajuće radno mjesto u Jugoslaviji, odmah bi se vratili	13,8
U inozemstvu će raditi:	
— do 6 mjeseci	9,9
— preko 6 mjeseci do 1 godine	17,9
— preko 1 do 2 godine	17,5
— preko 2 do 3 godine	13,5
— preko 3 do 5 godina	9,9
— preko 5 do 10 godina	5,3
— preko 10 godina	1,0
— dok god budu mogli raditi i dobivati posao	3,4
— stalno (neće se vratiti u Jugoslaviju)	3,4
Ukupno	100,0

Među povratnicima s rada u inozemstvu, koji se nakon božićnih i novogodišnjih praznika ne vraćaju na rad u strane zemlje (2,6 posto od ukupnog broja anketiranih 1970/71. u Hrvatskoj, vidi tab. XI) preko 1/4 se ne će zaposliti (26,4 posto domaćice i penzioneri, 2,3 posto nastavljaju školovanje). Daljnja četvrtina (25,9 posto) radit će isti posao kojeg su obavljali i prije povratka. Za glavninu je to rad u individualnoj poljoprivredi. Oko 1/5 (21,6 posto) povratnika željelo bi se zaposliti u društvenom sektoru privrede. Svaki deseti povratnik (9,8 posto) otvorit će privatnu zanatsku ili ugostiteljsku radnju, a približno ih toliko (10,4 posto) još ne zna što će raditi u Jugoslaviji. Postoje i izjave povratnika da će ponovno ići na rad u inozemstvo ako ne dobiju odgovarajuće zaposlenje u Jugoslaviji.

Vanjskim migrantima iz Hrvatske koji su prilikom anketiranja izjavili da se namjeravaju zadržati na radu u inozemstvu manje od 10 godina (92,2 posto od ukupnog broja anketiranih; vidi tab. XI) glavni uvjet za povratak je visina osobnog dohotka. Anketirani radnici iz Hrvatske zarađivali su u inozemstvu u prosjeku 3 300.— din (paritet početkom 1971. g.). Oni koji se u inozemstvu ne namjeravaju zadržati više od 10 g. bili bi spremni prihvatiti zaposlenje u Jugoslaviji uz prosječnu zaradu od 1 820.— din. To

je 45 posto manje od njihovih prosječnih zarada u inozemstvu. Međutim, to je ujedno i 45 posto više od prosječnih zarada radnika zaposlenih u Hrvatskoj u 1970. g.²⁰ Treba imati u vidu da su zbog devalvacije dinara sredinom siječnja 1971., te zbog revalorizacije domaćih valuta u odnosu na US dolar u većini zemalja koje zapošljavaju radnike iz Jugoslavije, kao i zbog inflacijskih kretanja u Jugoslaviji u prvoj polovici 1971. g. u međuvremenu znatno izmijenjene želje vanjskih migranata za osobnim dohocima u Jugoslaviji. Može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da sredinom 1971. g. oni očekuju zaposlenjem u Jugoslaviji znatno veće osobne dohotke od onih uz koje bi prihvatili zaposlenje početkom 1971. godine.

Radnik koji je otišao na rad u inozemstvo zbog toga jer nije mogao dobiti zaposlenje u zemlji, iako je bio spreman to učiniti uz uvjet prosječnog osobnog dohotka za svoju stručnu spremu, nakon stanovitog vremena provedenog na radu u inozemstvu i adaptiranja na uvjete života i rada u stranoj sredini u pravilu nije više spreman prihvatiti zaposlenje uz uvjet osiguranja prosječne visine osobnog dohotka, jer on sada u zemlji želi imati višu zaradu od prosječne.

Posebnom akcijom služba za zapošljavanje u Hrvatskoj prikupila je u poduzećima društvenog sektora privrede za vanjske migrante 12 396 slobodnih radnih mjesta i preko sredstava javnih komunikacija s njima upoznala migrante koji su za vrijeme božićnih i novogodišnjih praznika 1970/71. boravili u Jugoslaviji. Od svih tih ponuđenih slobodnih radnih mjesta povratnici s rada u inozemstvu prihvatili su samo 135, a oko 260 radnika dogovorili su sa poduzećima u Jugoslaviji zaposlenje tokom 1971. g. To znači da je popunjeno tek nešto više od 1 posto slobodnih radnih mjesta, odnosno dogovoreno je još oko 2 posto.

Osnovni razlog zbog kojeg vanjski migranti iz Jugoslavije nisu prihvatili slobodna radna mjesta u zemlji je nedovoljan osobni dohodak (zarada). Prosječan osobni dohodak koji je nujen za sva slobodna radna mjesta iznosi 1 435.— din, odnosno 21 posto manje od prosječne visine zarade uz koju bi vanjski migranti iz Jugoslavije prihvatili zaposlenje u svojoj zemlji.

Na rad u inozemstvo odlazi pretežno mobilnije, aktivnije i poduzimljivije stanovništvo, koje je u prosjeku i fizički sposobnije za rad na težim radnim mjestima u inozemstvu. U pravilu, između onih koji su otišli u inozemstvo najprije se vraćaju manje sposobni za privredne aktivnosti. S rada u inozemstvu sada se vraćaju u Jugoslaviju pretežno radnici koji se teže adaptiraju na radne i životne uvjete u inozemstvu, a zatim oni radnici koji su se iscrpili ili su povrijeđeni na radu. Osobito značajan motiv povratka

20. Prosječna zarada zaposlenih u Hrvatskoj u 1970. g. bila je 1.245.— din. Izvor: Osobni dohoci 1970. za prosinac, Saopćenje Republičkog zavoda za statistiku SR Hrvatske, Zagreb, 17. II 1971.

predstavljaju različite poteškoće koje proizlaze iz odvojenog života od članova obitelji. Najmanje je povratnika koji ne idu više na rad u inozemstvo zbog toga jer su postigli ciljeve zbog kojih su se zaposlili u inozemstvu.

Rezimirajući osobine vanjskih migracija iz Jugoslavije i problem vraćanja radnika može se naglasiti slijedeće:

- broj radnika iz Jugoslavije u stranim zemljama velik je i u stalnom je porastu,
- zbog relativno malog udjela zaposlenog stanovništva i velikog viška poljoprivrednog stanovništva, te nedovoljnih mogućnosti za otvaranje novih radnih mjesta, u Jugoslaviji će postojati i u budućnosti potreba zapošljavanja dijela aktivnog stanovništva u inozemstvu,
- uslijed povećanja disproporcije u visini zarada zaposlenih u Jugoslaviji i u inozemstvu, za sve veći broj onih koji su zaposleni ili bi se mogli zaposliti u Jugoslaviji, postaje privlačno prihvatiti zaposlenje u inozemstvu,
- u zemljama zapadne i srednje Evrope i u budućnosti će biti potrebna strana radna snaga,
- u sadašnjim uvjetima vanjski migranti iz Jugoslavije teško se mogu uključiti u privredni život svoje zemlje, pa zbog toga odlažu povratak,
- odlažući povratak, radnici iz Jugoslavije se adaptiraju na radne i životne uvjete u stranoj sredini, sve veći udio ih se asimilira i otuđuje, te od privrednih migranata prelaze u stalne emigrante,
- vanjski migranti iz Jugoslavije investiraju mali dio uštedevina i drže ih pretežno na bankama u zemljama rada,
- investiranje uštedevina u Jugoslaviji uglavnom se vrši u stambenu izgradnju, a kod toga se vrlo često, s obzirom na lokacije i objekte investiranja, postupa iracionalno,
- u sadašnjim uvjetima procesa zapošljavanja radnika u inozemstvu za Jugoslaviju u cjelini veće značenje imaju negativni nad pozitivnim učincima, pa zbog toga vanjske migracije radne snage su negativan čimbenik u privrednom i društvenom razvitku Jugoslavije i povećanju disproporcije između ekonomskog razvika Jugoslavije i zemalja u kojima se zapošljavaju radnici iz Jugoslavije,
- različiti dijelovi Jugoslavije imaju vrlo različit udio i različitu strukturu radnika zaposlenih u inozemstvu, pa zbog toga i različite interese za utjecanje na sadašnji proces zapošljavanja radnika u inozemstvu.

Da bi vanjske migracije radne snage za Jugoslaviju bile čimbenik ubrzanijeg privrednog i društvenog razvika, te da bi na taj način pridonijele integraciji evropskih zemalja, potrebno je u Jugoslaviji brže provoditi značajne promjene u privrednom i društvenom sistemu (kadrovska politika u radnim organizacijama i politika nagrađivanja, odnos prema privatnoj inicijativi i radu, te ulaganju privatnog kapitala u sredstva za rad, carinska i porezna

politika, bankarsko-kreditna politika, devizni i vanjskotrgovinski režim i sl.). Isto tako je nužno organizirano pomoći vanjskim migrantima u pojedinim općinama savjetovanjem i usmjeravanjem na najsvrsishodnije ulaganje uštedevina, te pružanjem različitih usluga kako bi nakon povratka na najpovoljniji način zadovoljili potrebe stanovanja i rada.

U Jugoslaviji je sada rasprostranjeno uvjerenje o potrebi donošenja znatnijih promjena kojima bi se pozitivno utjecalo na proces zapošljavanja u inozemstvu. Vjeruje se da će mnogi pozitivni učinci nastati i promjenama saveznog i republičkih ustava, te da će te promjene ustava omogućiti i donošenje drugih mjera koje bi mogle pozitivno djelovati na proces vanjskih migracija radne snage. Treba očekivati da će tada zaista zapošljavanje radnika iz Jugoslavije u stranim zemljama biti faktor ubrzanijeg privrednog razvitka Jugoslavije, te da će se jedino na taj način postepeno smanjivati potreba zapošljavanja radnika iz Jugoslavije u inozemstvu.

Summary

THE SOCIAL AND ECONOMIC EFFECTS OF LABOUR EMIGRATION FROM YUGOSLAVIA

Ivo Baučić

The emigration of Yugoslav workers to West European and Central European countries began in 1954. The number of Yugoslav workers employed in European countries began to increase rapidly in 1962, to reach a total of 660,000 in early 1971 (Tables I and II).

The primary cause of the labour emigration is to be sought in the great surplus of inadequately employed farm labour (Table III). The prospects for the inclusion of the agrarian population in the country's non-economic activities were considerably reduced by the Yugoslav economic reform in 1965 (Table IV, Fig. 1). Immediately after the introduction of the economic reform there was a considerable drop in the total number of employed, and large numbers of people who had reached active age by 1970 were unable to find employment in Yugoslavia (Table V).

One other reason for labour emigration is to be sought in the much higher wages paid in the foreign labour markets in comparison with workers' earnings in Yugoslavia. Thus Yugoslav emigrant labour includes a considerable proportion of workers who before emigrating were employed, or could have easily found employment, in Yugoslavia (Table VI). In the European labour market there is a great demand for foreign labour, and in the Federal German Republic Yugoslav workers are in especially high demand.

Yugoslavia's individual regions are marked by considerable differences as regards the number of emigrant workers and their proportion in relation to the total number of population. In contrast to most other emigration countries most of Yugoslavia's emigrant workers come from the economically developed western parts of the country (Fig. 2). The practice of

external migration continues to spread more and more all over Yugoslavia. However, there are still considerable differences as can be seen from a comparison of the shares of the individual republics and autonomous provinces in Yugoslavia's total number of population and total number of employed (Table VII, Fig. 3). These differences can be explained by the different spread of individual (psychological) and group (sociological) motives for emigration as much as by the economic position of Yugoslavia's individual regions, especially since the economic reform (Fig. 4).

According to technical qualifications, employment before emigration and origin, we can distinguish two large groups of Yugoslav emigrant workers. One consists of unskilled workers from rural communities who before emigrating worked on their own farms. The second group comes from urban and industrial centres and chiefly includes skilled workers who were employed before, or could have found employment, in Yugoslavia. The emigration of these two groups of workers has led to various social and economic consequences in the country's respective regions.

In view of Yugoslavia's great density of agrarian population the emigration of a part of active agricultural workers has on the whole had no adverse effects on domestic agriculture. Emigrant workers from individual agricultural regions import farm machinery, although in certain regions these imports have resulted in a scale of mechanization which is out of proportion with the available area of farm land.

The emigration of skilled workers, whose main motive for emigration is the attraction of higher earnings, has affected the qualification structure of employees in many Yugoslav organizations. The shortage of skilled workers has become a limiting factor in the development of many economic and industrial organizations (especially the building industry, mechanical engineering, shipbuilding and the tourist trade), while also having an adverse effect on the general state of the economy of those Yugoslav republics from which skilled workers emigrate in large numbers (especially Croatia).

From 1954 till 1970, Yugoslav workers in foreign countries earned a total of about 6,500 million U.S. dollars (parity as per early April 1970). For their daily needs in the countries of employment they spent about 30%, i.e. some 2,000 million U.S. dollars. About 20% of their earnings (a total of about 1,300 million) was remitted to Yugoslav banks. This means that Yugoslav workers saved about 50% of their earnings (i.e. 3,200 million U.S. dollars) either privately or with foreign banks.

Although only a small proportion of the earnings of Yugoslav emigrant workers reaches Yugoslavia, the foreign remittances of Yugoslav workers form the country's main source of foreign currency earnings from invisible exports and play an outstanding role in Yugoslavia's balance of payments.

Foreign currencies bought from emigrant workers at what is called the »official rate of exchange« go into the Yugoslav National Banks' Central Foreign Exchange Fund. Most of these foreign currency funds are sold by the bank at what is known as a »free exchange rate« which may exceed the official rate by as much as 30%. The spatial distribution of the resulting profit is not in proper proportion to the individual republics' share in the total number of Yugoslav emigrant workers who make this profit possible, and this is one of the reasons of the wide-spread dissatisfaction with the existing foreign exchange regime.

Savings from foreign earnings are currently the largest source of funds for private investments in Yugoslavia. These are made chiefly in non-economic projects and activities (Table VIII). By far the greatest proportion of the savings is spent on the improvement of accommodation facilities which also is the main objective of future savings (Table IX). In most cases emigrant workers are not satisfied with only a modest improvement of their housing conditions. Since the construction of a house is one of the rare possibilities for the investment of capital, emigrant workers usually

build very large houses. Moreover, new houses are often built on unsuitable sites. The majority of emigrant workers who invest their money in real property do so in their respective places of permanent residence (Table X). This means that in the present conditions foreign employment has no promoting effect on the movement of population from rural communities to urban centres.

The emigrant workers' chances for promoting the development of the secondary and tertiary sectors of the country's economy are greatly limited, — both by the general social and economic system and by the discouraging policies of individual communes in relation to private enterprise and productive activity with private means of production. As a result, emigrant workers' investments in productive crafts have so far remained on a modest scale.

A slightly greater role is played by emigrant workers' investments in the development of certain servicing activities (road haulage, taxi services, small catering establishments).

The lack of possibilities for promoting economic activity in the home country through savings from foreign employment may be regarded as the basic reason for the emigrant workers' prolonged stay in foreign employment (Table XI). It is also the main reason why the number of returning workers is so small and their structure regarding skill and physical fitness so highly unfavourable. Those who do return home consist chiefly of unskilled farm labourers, of persons with whom the foreign employers have not been satisfied, persons who are compelled to give up their jobs abroad for family reasons, or persons who could not adapt themselves to the conditions of life and work in foreign countries.

In the present conditions, labour emigration acts as an adverse factor in Yugoslavia's economic and social development, especially in the country's chief emigration regions.

The temporary employment of labour in foreign countries could become a factor of a speedier economic development of Yugoslavia, only if major changes are introduced in the country's economic and social system (changes in relation to productive activity with private means of production, and in relation to the investment of private capital, changes in the tariff, taxation and banking policies, in the foreign exchange and foreign trade regimes, etc.). At the same time, emigrant workers should be helped both by advice regarding the most economic investment of their savings and by various suitable measures which would ensure that the returning workers' requirements regarding accommodation and employment are properly satisfied. These measures alone can ensure that the need for taking up foreign employment will gradually decrease and lead to a reduction in the number of emigrant workers from Yugoslavia.